

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 ONDER DE VLEUGELS VAN HET HOLLANDSE GRAVENHUIS (1231-1256)

2.1 INLEIDING

Voordat meester Hendrik van de Duitse Orde in de Nederlanden de schenking van Albert Visser en Fementia in juli 1232 in ontvangst nam, beloofde hij in april van dat jaar voortaan niemand in zijn broederschap op te nemen die een achterstallige betaling van schot (belasting) had bij graaf Floris IV van Holland of op wiens erfenis de graaf aanspraak had.¹ Nergens blijkt wat de directe aanleiding was tot deze verklaring, maar het heeft er alle schijn van dat het Duitse Huis al in aanvaring kwam met de Hollandse graaf over de opname van broeders toen het convent nog in wording was.

Een volgende oorkonde die een indruk wekt van de toestand van het Duitse Huis in de eerste paar decennia van zijn bestaan, is een aflaat die de aartsbisschop van Keulen in 1248 verleende aan iedereen die op bepaalde feestdagen de conventskerk van de Duitse Orde in Schelluinen of Utrecht bezocht, omdat de broeders aldaar voor hun onderhoud afhankelijk waren van aalmoezen.² Mol wijst erop dat bij een dergelijke aflaatbrief in werkelijkheid andere belangen dan materiële nood een rol gespeeld kunnen hebben. Desondanks geeft de oorkonde volgens hem, in samenhang met het geringe aantal schenkingen vanuit de Stichtse ministerialiteit en de verhuisplannen die de broeders reeds omstreeks 1250 hadden, een weinig florissante indruk van de vroegste periode van het Duitse Huis. Lichtpunt in deze ogenschijnlijk donkere tijd was de begunstiging door nota bene de Hollandse gravenfamilie.³

Opmerkelijk hieraan is dat in het vorige hoofdstuk juist een breed gedragen steun in Utrecht voor de oprichting van een vestiging van de Duitse Orde naar voren is gekomen, terwijl er in Holland ondanks de kruistochtdeelname van de graaf geen spoor van een dergelijk enthousiasme is te vinden. De analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit van het Duitse Huis tot 1256 richt zich daarom op deze ogenschijnlijke paradox. Eerst volg ik de begunstiging door Stichtse riddermatige ministerialen. Daarna komen de schenkingen vanuit Holland aan bod. De mogelijke samenhang hiertussen komt vervolgens aan bod in mijn analyse van de vroegste balijevorming. De keuze voor 1256 als eindjaar hangt ten eerste samen met de omslag van stagnatie naar groei die Mol omstreeks 1260 plaatst

1 OSU, nr. 838.

2 OSU, nr. 1171.

3 Mol, 'Vechten of verplegen?', 29-31.

en ten tweede met de grote rol die graaf Willem II van Holland († 1256) had in het versterken van de banden tussen de Hollandse gravenfamilie en het Duitse Huis. Deze patronage was van fundamenteel belang voor de bezitsontwikkeling en de wording van het Duitse Huis tot landcommanderij.

2.2 STICHTSE BEGUNSTIGERS

EEN BESCHEIDEN SCHENKINGSGOLF DOOR STICHTSE MINISTERIALEN

De eerste goederentransactie na de oprichting van het Duitse Huis betrof een tweeledige schenking die werd uitgevaardigd in 1239 en waarvan de clausules tot in 1257 werden afgewikkeld. Het begon in 1239 met de overdracht door een zekere Herman van het vruchtgebruik van zijn moederlijk erfgoed aan zijn vader Rudolf van Bunnik, die broeder was van het Duitse Huis. Mogelijk omzeilde Rudolf met deze constructie het verbod op intredeschenken. Daarnaast legateerde Herman het Duitse Huis met honderd mark na zijn eigen overlijden, voor het zielenheil van zijn voorouders en ter ondersteuning van het Heilige Land. Dit geldbedrag moest worden opgebracht uit de inkomsten van dezelfde goederen.⁴ In 1243 bepaalde Splinter, ridder en bisschoppelijk rechter, dat Herman zijn rechten op de goederen rechtmatig had geërfd. De juridische procedure kan duiden op een conflict, maar het is evengoed mogelijk dat de erfenis vanwege het overlijden van Hermans moeder Wendelmoed werd vastgelegd. Zij wordt in de oorkonde namelijk 'zijn overleden moeder' genoemd.⁵ Ook aan de geldelijke schenking werd getrouw gevolg gegeven. In 1256 verkondigde Aleid, weduwe van Herman, honderd mark en acht Utrechtse ponden aan het Duitse Huis over te dragen op de eerstvolgende Petri ad Cathedram (22 februari 1257).⁶ Daarbij werd een wisselkoers van 26 schellingen per mark aangehouden. Uitgaande van de klassieke waardeverhouding van twintig schellingen in een pond, ging het om 138 ponden. Dit was een fors bedrag, groter bijvoorbeeld dan de honderd ponden die tegenover de schenking van Sweder II van Dingden in 1231 stonden. Deze donatie verdient het daarom verder uitgelicht te worden.

In meerdere opzichten was de schenking een continuering van de stichtingsfase. Zo noemt Herman als motief voor zijn schenking de steun aan het Heilige Land. Bovendien was de Utrechtse bisschop net als bij de eerdere goederentransacties op de achtergrond betrokken. Bisschop Hendrik van Vianden bevestigde in 1255 de schenking van de honderd mark, waarschijnlijk omdat Herman kort daarvoor was overleden, maar ook omdat het erfgoed toebehoorde aan zijn *curtis* in Bunnik.⁷ In tegenstelling tot de vermoedelijke bisschoppelijke hof in het Lijnpad was die van Bunnik in 1239 nog operationeel. Dit blijkt eveneens uit het hofgerecht waarvoor Herman zijn schenking uitvoerde. Elect-bisschop Otto III van Holland, eigenaar van de hof, trad daarbij op als zegelaar. Als eerste getuige

4 OSU, nr. 942.

5 OSU, nr. 1004.

6 OSU, nr. 1383.

7 OSU, nr. 1355.

was *Everardus villicus*, de hofmeier, aanwezig. Dit betekent niet dat het hofstelsel in zijn klassieke vorm met horigen hier nog volop functioneerde. Cees Dekker maakt in zijn studie over het Kromme Rijngebied aannemelijk dat die exploitatievorm in het Nedersticht in de eerste helft van de dertiende eeuw al grotendeels was ontmanteld. Mogelijk waren er nog halfvrijen verbonden aan de hof en onderscheidde het takenpakket van meier Everard zich enkel nog van dat van een schout door de inning van hofgeld.⁸ Van deze bisschoppelijke vroomhof bezat Rudolf van Bunnik niet enkel goederen, hij was zelfs naar de plaats vernoemd. Dat hij tot de top van de Stichtse ministerialiteit behoorde, blijkt uit het feit dat hij in de oorkonde van 1243 *dominus* werd genoemd.⁹

Vervolgens zijn er geen schenkingsacties vanuit de Stichtse ministerialiteit waarneembaar tot 1247. Toen begon een serie van vier goederenoverdrachten aan het Duitse Huis, verdeeld over vijf oorkonden. Deze volgden elkaar in korte tijd op, waardoor de chronologie van de gebeurtenissen en de interpretatie daarvan afhangen van een precieze datering. Een jaarstijl wordt in documenten niet genoemd. De Geer hanteert bij zijn uitgave van de oorkonden de kerststijl, omdat die gangbaar was bij de Duitse Orde. Hij doet dit echter ook bij documenten die niet door de orde werden uitgegeven. Dit levert verschillen op met het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, waar de regel wordt gevolgd, zij het niet erg consequent, dat de stad Utrecht vanaf 1234 de paasstijl hanteerde en de bisschop zich daarbij in 1246 aansloot.¹⁰ Het nieuwe jaar begon dan op eerste paasdag. Als gevolg hiervan is de datering problematisch van documenten die tussen Kerst en Pasen werden opgesteld, hetgeen hier drie van de vijfmaal het geval is. Het is daarom nodig de datering te herzien. Daartoe neem ik als uitgangspunt dat anno 1247 leden van de Duitse Orde charters uitvaardigden volgens de kerststijl, terwijl bij de Utrechtse bisschop en zijn dienstmannen de paasstijl gangbaar was. Dit levert het resultaat in tabel 2.1 op.

Tabel 2.1 Datering van vier schenkingen aan het Duitse Huis te Utrecht in vijf oorkonden

Transactie nr.	Datering OSU (+ nr.)	Datering De Geer (+ nr.)	Nieuwe datering	Oorkonder
1	1247 juli 2 (1128)	1247 juli 2 (205)	1247 juli 2	Sweder III van Dingden
2	1247 dec. 1 (1151)	1247 dec. 1 (206)	1247 dec. 1	Gijsbrecht van Ruwiel (broeder)
3a	1248 feb. 5 (1160)	1247 feb. 6 (203)	1248 feb. 5	Bisschop Otto III t.b.v. 3b
3b	1247 feb. 13 (1107)	1247 feb. 13 (204)	1248 feb. 11	Gerard van Overvecht
4	1249 dec. 31 (1208)	1248 dec. 31 (212)	1248 dec. 31	Gijsbrecht van Ruwiel (broeder)

Deze consequente datering brengt een goed verklaarbare chronologie naar voren. Zo is het logisch dat de oorkonden 3a en 3b kort na elkaar werden uitgevaardigd. Bisschop Otto III van Holland gaf namelijk eerst toestemming voor de verkoop van een hoeve land door Gerard van Overvecht aan het Duitse Huis, waarop de verkoop binnen een week plaatsvond. De volgorde was niet omgekeerd en er zat ook geen jaar tussen, zoals in het *Oorkon-*

⁸ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 79, 152-153.

⁹ OSU, nr. 1004.

¹⁰ OSU I, XIII.

denboek staat. De Geer komt wel op de juiste volgorde uit, maar dateert een jaar te vroeg omdat hij ten onrechte telkens de kerststijl gebruikt. Daardoor ontbreekt ook bij hem de korte tijdspanne tussen de vijf oorkonden. Uit de nieuwe datering volgt dat eerst Sweder van Dingden op 2 juli 1247 een halve hoeve land aan het Duitse Huis schonk.¹¹ Daarop volgden in de winter van 1247-1248 een verpanding door Gijsbrecht van Ruwiel en een verkoop door Gerard van Overvecht. Gijsbrecht voegde daar op Oudejaarsdag van 1248 nog een donatie aan toe. Tezamen vormde dit een bescheiden golfje goederenoverdrachten aan het Duitse Huis. Lag hier een gemeenschappelijke oorzaak aan ten grondslag?

De donatie van Sweder is in dit rijtje een afzonderlijk geval, in de eerste plaats omdat deze relatief vroeg geschiedde. Ten tweede gaat het niet om de Sweder II die in 1231 zijn schenking deed, maar om zijn zoon, die eveneens de naam Sweder droeg en daarom als Sweder III aangeduid kan worden. Sweder II overleed ergens in de jaren 1245-1247.¹² Op 21 juni 1247 oorkondde Sweder III als heer van Ringenberg samen met zijn moeder Beatrix.¹³ Anders dan zijn vader was Sweder III geen Stichtse ministeriaal. Het land dat hij schonk lag wel in het Nedersticht, omdat hij zich specifiek tot Duitse Huis bij de Geertkerk richtte. Het cartularium van het Duitse Huis situeert het nauwkeurig in de parochie Zeist.¹⁴ Daar bezaten de broeders acht morgen land.¹⁵ Het land was reeds sinds Sweder I in bezit van de familie, blijkens de opmerking van Sweder III dat ene Johannes van Stoetwegen het reeds sinds grootvader Sweder I in leen had. Deze frase markeert tevens de traditie van begunstiging aan het Duitse Huis van Utrecht die Sweders voorvaders hadden ingezet. Zijn schenking zou dan ook in nagedachtenis aan zijn kort tevoren overleden vader geschied kunnen zijn.

De eerstvolgende schenking in de reeks kwam van Gijsbrecht van Ruwiel. Op 1 december 1247 verpandde hij voor vier jaar de tienden van drie hoeven land aan de commanderij vanwege een schuld van zestig Utrechtse ponden die hij bij de broeders had. De intitulatio, het onderdeel aan het begin van de oorkonde waarin de vervaardiger zichzelf introduceert, laat er geen misverstand over bestaan dat 'frater Giselbertus de Ruele miles', zelf broeder was geworden.¹⁶ Zijn schuld zou verband kunnen houden met zijn intrededonatie, maar daarvoor komt ook zijn schenking van twee hoeven land in de Breukelerwaard op 31 december 1248 in aanmerking. Zijn intrede vond overigens al eerder plaats, want op 5 november 1247 werd hij reeds broeder en *conversus* genoemd.¹⁷ De term *conversus*, in het kloosterwezen een term voor een lekenbroeder, duidt erop dat Gijsbrecht geen gewone ridderbroeder was. De Duitse Orde kende verschillende typen lekenbroeders, zoals halfbroe-

11 OSU, nr. 1128.

12 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 258.

13 Landesarchiv Nordrhein Westfalen, Bestand 121.88.00 (Kloster Schledenhorst), Urkunde 3.

14 ARDOU, inv.nr. 666.1.

15 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 29v, 45v.

16 OSU, nr. 1151; De drie hoeven worden gesitueerd tussen de Groeneweg en goederen van heer Hendrik van de Kamp of diens erfgenamen. Volgens De Geer lag dit onder Jutphaas, hetgeen in het OSU is overgenomen. Buitelaar meent daarentegen dat het de Groeneweg betreft die langs de grens tussen de gerechten Zuylen en Zwesereng enerzijds en Westbroek anderzijds liep. Hij onderbouwt dit door te wijzen op een tiende van een hoeve bij de Zwesereng die het Duitse Huis in 1277 nog bezat: Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 266; Deze suggestie is ook waarschijnlijker omdat de bedoelde Groeneweg volgens de oorkonde naar de hofstede van Gijsbrecht van Zuylen liep.

17 OSU, nr. 1143.

ders die veelal arbeid verrichtten op bijvoorbeeld het land van de commanderij waaraan zij verbonden waren. Gezien Gijbrechts riddermatige profiel en het feit dat hij ook simpelweg broeder wordt genoemd, is het aannemelijk dat hij een serjantbroeder was. Serjanten waren volledige broeders die als schildknappen ridders ondersteunden tijdens bijvoorbeeld gevechten.¹⁸ Op 5 november 1247 was Gijsbrecht getuige bij een transactie tussen enerzijds Diederik van Wickerode, die destijds tegelijkertijd domdeken, aartsdiaken én proost van Oudmunster was, en anderzijds ridder Gerard van Overvecht.

Deze Gerard verkocht in februari 1248 aan het Duitse Huis een hoeve land 'situm super Hindensprunc'.¹⁹ Ditmaal lijkt met een hoeve geen oppervlaktemaat van zestien morgen te worden aangeduid, tenzij Gerard de helft van een goederencomplex overdroeg en de aankomsttitel van de andere helft verloren is gegaan (of nooit op schrift is gesteld). De Hennesprong lag nabij Loerik in de parochie Houten. Het Duitse Huis bezat er ruim 31 morgen erfpachtgrond.²⁰ Gerard van Overvecht bezat dit land in leen van de bisschop, mogelijk vanwege zijn positie als ministeriaal. Zijn familienaam is door Buitelaar herleid tot het ambt van hofmeier in de Vechtstreek. De familie had er de rechtsmacht, tijsn en tiende van meerdere aangrenzende ontginningen in handen. Daaruit kan het drostambt zijn voortgekomen, dat Gerard in 1244 in Overvecht uitoefende.²¹

Een reden voor de verkoop wordt in de akte niet genoemd. Het is niet aannemelijk dat Gerard ordebroeder werd. Dit blijkt overigens niet uit het feit dat het niet om een schenking gaat. Ter omzeiling van het verbod op intredeschenkingen zou een verkoop immers gepaard gegaan kunnen zijn met een niet gedocumenteerde gelddonatie ter hoogte van het verkoopbedrag. Dit zou niet de eerste creatieve goederentransactie zijn geweest van iemand die uit andere bron blijkt te zijn ingetreden. Het optreden van Gerard als bisschoppelijk ministeriaal in 1254 en de goederen die hij in 1261 gerestitueerd kreeg na een conflict tussen bisschop Hendrik en de Gelderse graaf Otto, zijn echter wel sterke bewijzen voor de aanname dat Gerard de ordemantel niet aantrok en derhalve privébezit mocht hebben.²² Een aannemelijker motief voor de verkoop was de negatieve financiële spiraal waarin de familie Overvecht terecht was gekomen. Na een reeks goederenverkoopën mondde deze in 1317 uit in de verkoop van het stamhuis Overdevecht aan de abdij Oudwijk.²³ De verkoop door Gerard in 1248 stond aan het begin van deze 'armoedeval'. Niettemin kan hij er het Duitse Huis mee hebben willen ondersteunen. Het is opmerkelijk dat hij net als Gijsbrecht van Ruwiel een goederentransactie met de jonge broederschap aanging om een schuld af te lossen. Kennelijk was het convent kapitaalkrachtiger dan werd voorgesteld in de aflatbrief van de Keulse bisschop in 1248.

¹⁸ Mol, *Friese huizen*, 85; Militzer, *Geschichte des Deutschen Ordens*, 90.

¹⁹ OSU, nr. 1107.

²⁰ In het cartularium van het Duitse Huis wordt dit geschonken land ten onrechte gelieerd aan 28 morgen landbezit van het Duitse Huis in de parochie 't Goy. Deze vergissing is wel te begrijpen, niet alleen vanwege de vergelijkbare grootte, maar ook omdat de orde deze 28 morgen in de jaren 1360-1380 verpachtte aan een zekere Korstiaen Sproncz. Hierdoor zou een verband vermoed kunnen worden met de bisschoppelijk bottelier Gerard Sprunc die in de oorkonde van 1248 voorkomt.

²¹ OSU, nr. 1019: 'Gerardus dapifer de Ultra Vecht'.

²² Resp. OSU nrs. 1343, 1550.

²³ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 245, 252-253, 275.

Na deze bescheiden reeks goederenoverdrachten bleef het gedurende de jaren 1250 betrekkelijk rustig. Afgaand op de overgeleverde documentatie werden er toen slechts enkele bepalingen uit de schenking van Herman van Bunnik uit 1239 afgewikkeld. De eerstvolgende schenking door een Utrechtse ridder is indirect af te leiden uit een verklaring uit 1258 van Sweder, ridderheer van Beusichem. Het Duitse Huis gaf hem goederen in leen in de exotisch genaamde polders Parijs en Paveien, nabij Culemborg en ook niet ver van Beusichem gelegen. Deze goederen waren door Bernard Palcken aan het Duitse Huis geschonken bij diens intrede. Hij had ze op zijn beurt van zijn vader Elias van Parijs geërfd. Over de datum van de schenking laat Sweder van Beusichem zich niet uit.²⁴ Een vermoeden kan ik wel uiten, omdat de constructie doet denken aan de donatie van Herman van Bunnik, die zijn moederlijk erfdeel nog voordat zij was overleden in 1239 aan zijn ingetreden vader schonk. Naar analogie hiervan is het mogelijk dat bij de intrede van Bernard goederen aan het Duitse Huis werden toegezegd na het overlijden van Elias van Parijs. Toen dit in 1258 gebeurde en het land de ordebroeders toeviel, gaven zij dit aan Sweder van Beusichem in leen.

Opvallend hierbij zijn de verschillende familienamen van vader en zoon. Terwijl Elias zich vernoemde naar de plaats waar de geschonken goederen lagen, wijst de naam Palcken (ook wel als Palick geschreven) op een heel andere herkomst. Bernard Palcken was tussen 1234 en 1240 actief in Emmerik, waar hij als ridder zegelde voor oorkonden ten behoeve van het hierboven reeds meermaals de revue gepasseerde klooster Bethlehem bij Doetinchem. In deze contreien kwam ook een Gerard Palcken als Kleefs dienstman voor.²⁵ Hij kan een bekende zijn geweest van Sweder van Dingden, die immers uit een naburige plaats kwam en tot de voornaamste begunstigers van het klooster Bethlehem behoorde. Deze suggestie maakt het overigens noemenswaardig dat Sweder van Beusichem met het Duitse Huis overeenkwam dat hij bij teruggave van het leen ter compensatie goederen van het Duitse Huis in het Gein zou krijgen. Zouden dit de goederen in het Gein geweest zijn die Sweder II van Dingden in 1231 had geschonken en die niet zijn te traceren in latere goederenregisters van het Duitse Huis? Als deze relatie er is geweest, dan doet deze ook vermoeden dat de eigenlijke schenking plaatshad in de beginfase van het Duitse Huis of in samenhang met de schenking van Sweder III in 1247.

STICHTSE RIDDERS OP KRUISTOCHT NAAR AKEN

Hoe kunnen de schenkingen door Stichtse ministerialen in 1247-1248 worden verklaard? Eerdere begunstiging vanuit deze groep hing samen met kruisvaartexpedities. Dat was in de jaren 1240 niet anders. De voorgeschiedenis van deze context begint met de kruisopname van de Franse koning Lodewijk IX in december 1244. Vervolgens stonden de voorbereidingen van de reis in het teken van het conflict tussen keizer Frederik II en de paus. Frederik was wegens zijn machtsaccumulatie en het meermaals uitstellen van zijn kruis-

²⁴ OSU, nr. 1438.

²⁵ Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 283; J. de Groot, 'Het Palick-probleem belicht', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938) kol. 30; OGZ4, nrs. 1200.07.12, 1234.12.31, 1240.06.30, 1240.11.16.

tochtdeelname geëxcommuniceerd. Om die laatste reden werd hij op het concilie van Lyon in 1245 door de paus afgezet. Frederik erkende dat besluit niet. Daarop zond de paus in juli 1246 Philips, de elect-bisschop van Ferrara, als zijn legaat naar het Heilige Roomse Rijk om geld in zamelen voor een kruistocht tegen de keizer. Hiermee gaf hij een vervolg aan kruistochtexpedities die zijn voorganger Gregorius IX al tegen de Staufische keizer had opgezet.²⁶ De tempeliers en de johannieters schikten zich naar de pauselijke orders. De Duitse Orde bleef zijn beschermheer Frederik II daarentegen steunen. De Utrechtse bisschop bleef de keizer waarschijnlijk eveneens trouw, want legaat Philips noemde hem in een rij geestelijken die hij daagde voor een pauselijk oordeel vanwege afwezigheid bij de kroning van Hendrik Raspe tot rooms-koning.²⁷ Deze landgraaf van Thüringen werd door de paus gesteund als alternatief voor Frederik II in het Heilige Roomse Rijk. In dit stadium was het vanzelfsprekend dat de Duitse Orde zich op de vlakte hield en er ook vanuit Utrecht geen stappen werden ondernomen om een leger kruisvaarders op de been te brengen. Dit verklaart de stilte rondom het Duitse Huis van Utrecht in de vroege jaren 1240.

De zaak kreeg een sterke wending toen Hendrik Raspe in februari 1247 overleed en de paus op zoek moest naar een nieuwe kandidaat. Hij moet hebben ingezien dat dit een uitgelezen mogelijkheid was om steun te werven in de Nederlanden. Daar hadden anti-Staufische sentimenten immers tot Bouvines in 1214 overheerst. Kruistochtprediking was toen het succesvolle middel om de weerspannige regio naar de kerkelijke zijde te halen. Deze beproefde methode werd opnieuw ingezet. Innocentius IV benaderde het gebied met zowel een uitgestoken hand als een stok in de andere hand. De stok was de druk die hij in maart 1247 stevig opvoerde door geestelijken in het rijk op te dragen om aanhangers van Frederik II hun kerkelijke leengoederen en ambten te ontnemen. De Duitse Orde bleef pauselijke steun genieten, wellicht omdat Innocentius de ridderorde niet tegen zich in het harnas wilde jagen in de aanloop naar een kruistocht. Zo herhaalde hij in april 1246 en juni 1247 dat er over broeders en kerken van de orde geen ban of interdict mocht worden uitgesproken en dat de orde niet hoefde te beantwoorden aan pauselijke besluiten waarin de orde niet werd genoemd.²⁸ Van de laatste bepaling gaf de Utrechtse bisschop zijn *vidimus*.²⁹ Dat is een indicatie voor de zorgen die de plaatselijke broeders wel degelijk gehad kunnen hebben over de kwetsbare positie van hun orde tussen keizer en paus. Na een hernieuwde oproep om het kruis op te nemen, liet de paus op 4 juni 1247 nog eens op drukbezochte plaatsen in het rijk afkondigen dat aanhangers van de Staufen een vonnis tegemoet konden zien.³⁰

Een kleine maand later deed Sweder III van Dingden zijn schenking. Net als bij zijn vader in 1231 kunnen veranderende patronagebanden hierbij een rol hebben gespeeld. In november 1247 gaf Sweder III de burch Ringenberg in leen aan de Keulse aartsbisschop Koenraad van Are-Hochstaden. Dit was hoofdzakelijk een herbevestiging van de patronageverhouding die reeds voor 1200 tussen de huizen Are en Dingden bestond. Aartsbis-

26 OSU, nrs. 1081-1084; P. Jackson, *The seventh crusade, 1244-1254. Sources and documents* (Farnham en Burlington 2009) 17, 21; J.R. Strayer, 'The political crusades of the thirteenth century', in: Robert Lee Wolff en Harry W. Hazard ed., *A history of the crusades. II: The later crusades, 1189-1311* (Madison, Milwaukee en Londen 1969) 343-375, aldaar 348-356.

27 OSU, nr. 1090.

28 De Geer, *Archieven*, nrs. 66, 68.

29 OSU, nr. 1123.

30 OSU, nrs. 1113, 1121.

schop Koenraad raakte in 1247 nauw bij de kruistocht tegen de keizer betrokken, toen hij zich opwierp als prominente supporter van de nieuwe pauselijke koningskeuze.³¹ Swe-der III kan deze draai eveneens gemaakt hebben.

Die mogelijke overstap brengt me bij de uitgestoken hand van paus Innocentius IV richting de Nederlandse vorsten. Hij steunde Willem II van Holland als opvolger van Raspe als rooms-koning. Dit gebeurde op voorspraak van hertog Hendrik II van Brabant, die een neef was van Willem. Hoewel verreweg de meeste wereldlijke vorsten in het rijk onverkort de Staufische partij bleven steunen, gingen de Nederlanden nu grotendeels overstag. Op 3 oktober 1247 werd Willem door de Keulse aartsbisschop tot rooms-koning gekroond. Omdat Keulen de stadspoorten gesloten hield, vond de ceremonie plaats in het naburige plaatsje Worringen. Eigenlijk hoorde de kroning afgewikkeld te worden in Aken, maar ook die stad weigerde de toegang.³² Dit geeft wel aan dat Willem een zeer wankel machtsbasis had. Hij kon niet anders dan deze met geweld proberen uit te breiden.

Zo kon het gebeuren dat een kruisleger op gezag van de paus werd ingezet voor een belegering van Aken. Onder de deelnemers bevonden zich vanzelfsprekend veel Nederlanders, waaronder Utrechters en Friezen. Op 19 november spoorde Innocentius IV de kruistochtpredikers onder de Friezen aan om met zijn legaat Petrus te overleggen over het laten toepassen van de kruistochtgeloften in hun gebieden op de hulp die zij boden aan de rooms-koning.³³ Een dag later stuurde hij de abt van de Antwerpse cisterciënzerabdij Sint Bernard op pad om de aan de kruistochtgeloften verbonden geldsommen uit de bisdommen en steden Luik, Kamerijk en Utrecht te innen.³⁴ Ook moest hij daar drie jaar lang het twintigste deel van de kerkelijke inkomsten inzamelen ter ondersteuning van het Heilige Land.³⁵ Mede door deze kruisvaarders viel Aken na een beleg van vijf maanden op 18 oktober 1248. In die stad kroonde de aartsbisschop van Keulen Willem nog eens op de feestdag Allerheiligen (1 november).³⁶ Hoewel de locatie nu de juiste was, verliep de kroning nog steeds niet helemaal volgens de regels omdat de kroningsinsignia ontbraken. De rijkskroon, de rijksappel en het rijkszwaard lagen ongeveer 270 kilometer ten zuidoosten van Aken in de burch Trifels, die nog in handen was van de Staufische vijand. Niettemin was het succes groot en bedankte Willem de Friese kruisvaarders met lovende woorden.³⁷ Abt Menko uit Wittewierum stak eveneens de loftrampet over hun prestaties.³⁸

31 *Urkundenbuch Geschichte des Niederrheins* II, nr. 322.

32 E.H.P. Cordfunke en D.E.H. de Boer, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2010) 79.

33 OSU, nr. 1147; Op deze datum werd Elisabeth van Thüringen, patrones van de Duitse Orde, onder meer in Utrecht vereerd, zie paragraaf 2.3.

34 OSU, nr. 1149: 'quatinus redemptiones et obventiones ex quacunque causa provenientes votorum cruce signatorum Leodiniensium, Cameracensium et Traiectensium civitatum et diocesium.'

35 OSU, nr. 1150.

36 E.H.P. Cordfunke, *Willem II, graaf van Holland en Roomskoning. Een zoektocht naar het koningsgraf in Middelburg* (Zutphen 2013) 16.

37 'ad defensionem ecclesie sancte Dei et exaltationem imperii armati crucis triumphantis vexillo venerunt ferventius ad pugnam': D. von Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland: ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Keulen 1977) 365-367.

38 *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, H.P.H. Jansen en A. Janse ed. (Hilversum 1991) 365-369; J.A. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 4 (2001) 86-117, aldaar 92; C.T. Maier, *Preaching the crusades. Mendicant friars and the cross in the thirteenth century* (Cambridge 1994) 65.

Van de bovengenoemde twintigste penning was de Duitse Orde vrijgesteld. De paus had dat in juli 1247 nog eens aan zijn prelaten duidelijk gemaakt.³⁹ De broeders moesten hun werk als geestelijke ridderorde tijdens kruistochten kunnen bekostigen, waardoor zij juist een partij waren die in aanmerking kwam voor het ontvangen van gelden en goederen die voor kruisvaarten bestemd waren. Een voorbeeld daarvan was de kruistochtgelofte die Sweder II van Dingden en Beatrix in 1231 inlostten met een donatie aan de Duitse Orde. Het is aannemelijk dat de goederenoverdrachten aan het Duitse Huis in 1247-1248 door Stichtse ridders zoals Gijsbrecht van Ruwiel en Gerard van Overvecht, verband hielden met de kruisvaart van Willem II van Holland naar Aken. Zij kunnen hieraan bijgedragen hebben met schenkingen aan het Duitse Huis en mogelijk door als ordebroeder deel te nemen aan de strijd.

STEUN VAN BISCHOP OTTO III VAN HOLLAND

Wederom had een kruistocht het Duitse Huis goederentransacties door ministerialen opgeleverd. Had de bisschop zijn ondersteunende rol bij de stichting behouden? Wilbrand van Oldenburg overleed in 1233. Het kiescollege, bestaande uit de vijf Utrechtse kapittels en mogelijk proosten van kapittels elders in het bisdom, boog zich over de opvolging.⁴⁰ De allerminst unanieme keuze viel op Otto van Holland, een zoon van graaf Willem I van Holland en diens eerste echtgenote Aleid van Gelre, een dochter van graaf Otto I van Gelre. Vanwege de weerstand die door toedoen van kanunniken van verschillende kapittels aanhield, vond de bisschopswijding pas in 1245 plaats. De verkiezing is een treffend voorbeeld van de invloed die de Gelderse en Hollandse vorsten hadden op de Utrechtse bisschopszetel. Otto III bleef bisschop tot zijn dood in 1249. Om twee redenen is het nodig beknopt op zijn regering in te gaan. Ten eerste beïnvloedde zijn bestuur de ontwikkeling van de Utrechtse ridderschap en daarmee de voornaamste doelgroep van het Duitse Huis. Ten tweede had hij een rol in het aanhalen van de banden tussen het Duitse Huis en de Hollandse gravenfamilie.

Onder Otto III waaide er een stevige Hollandse wind door het bisdom. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Otto's preoccupatie met het aan Holland grenzende Nedersticht, terwijl zijn gezag in het Oversticht gering lijkt te zijn geweest.⁴¹ Bovendien waren zijn diverse hervormingen in het wereldlijk bestuur sterk op Holland geënt. Zo ruimde hij de laatste Utrechtse graaf naast de bisschop in het Nedersticht uit de weg door diens graafschap om te zetten in een ambt naar Hollands model. Tot 1132 waren de heren van het Goy graafvoogd van Utrecht, Lek-en-IJssel, en Opgooi. Het nobele geslacht Van Goy was vernoemd naar het stamslot bij het huidige dorp 't Goy in de Kromme Rijnstreek. Daarna gingen deze wereldlijke rechten over op de heren van Cuyck, die het weer in leen hielden van de bisschop. Het graafschap Opgooi bleef echter in handen van de familie Van Goy, zij het als Cuycks leen en dus als bisschoppelijk achterleen. Toen Albert van Cuyck zijn grafelijke rechten in 1220 aan de bisschop verkocht, bleef alleen het mini-graafschap Opgooi over.

³⁹ De Geer, *Archieven*, nr. 69.

⁴⁰ J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) 90.

⁴¹ Van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', 179.

Wouter van Goy noemde zichzelf in 1228 nog *comes de Goye*.⁴² Zijn zoon Gijsbrecht komt in 1265 voor als bisschoppelijke maarschalk.⁴³ Dekker toont op basis van weggekraste stukjes zegeltekst aan dat Gijsbrecht nog tot in de jaren 1240 de graventitel voerde.⁴⁴ De overstap naar de ministerialiteit geschiedde dus onder bisschop Otto III van Holland. Daartoe werd voor Gijsbrecht de aloude Utrechtse militaire ambtstitel van maarschalk afgestoofd, maar inhoudelijk kreeg deze functie een hoofdzakelijk juridische invulling. Het werd een evenknie van de Hollandse baljuw.⁴⁵ Dat ambt werd in Holland omstreeks dezelfde tijd geïntroduceerd: de baljuw komt er vanaf 1244 voor in de bronnen.⁴⁶

Otto onderhield nauwe relaties met zijn broer, graaf Floris IV van Holland. Ze stemden hun waterstaatkundige beleid bijvoorbeeld op elkaar af.⁴⁷ In 1234 werd Floris bij een toernooi gedood.⁴⁸ Zijn opvolger, zoon Willem II, was toen nog minderjarig. Meerdere personen maakten aanspraak op de voogdijrechten, onder wie Floris' broer Willem. In 1238 kwam ook hij bij een toernooi om het leven. Vervolgens nam Otto het regentschap over totdat Willem in 1239 de meerderjarige leeftijd van twaalf jaar bereikte.⁴⁹ Otto was kortom een vooraanstaand lid van de Hollandse gravenfamilie, die als bisschop van Utrecht bijdroeg aan de machtsexpansie van het huis Holland. Het staat buiten kijf dat hij zijn neef Willem II steunde toen ook hij zijn vleugels naar het buitenland uitsloeg. Als Otto zijn macht in Utrecht heeft willen aanwenden om een bijdrage te leveren aan Willems kruisvaart naar Aken, dan moet hij bij de ridders van het Duitse Huis hebben aangeklopt.

Het is derhalve niet verwonderlijk dat Otto III in de jaren 1240 zijn relatie met de Duitse Orde intensiverde. In 1240 herhaalde hij het tolprivilege dat bisschop Otto II in 1224 had uitgegeven.⁵⁰ Van groter belang is dat hij de aanzienlijke kerk van Oldeboorn in Friesland in 1243 aan het Duitse Huis van Nes overdroeg. Die commanderij wordt in deze bron voor het eerst genoemd, maar om een stichtingsdotatie hoeft het niet te gaan. Met de schenking van de kerk aan het naburige Duitse Huis in ruil voor een jaarlijkse rente hoopte hij deze inkomsten uit de handen van lokale potentaten te houden.⁵¹ Dat hij bij deze beschermingsconstructie koos voor de Duitse Orde is een teken van een goede verstandhouding. Vooruitlopend op paragraaf 2.3 moet daarbij worden bedacht dat Willem II zijn oom Otto in 1241 al was voorgegaan met de schenking van de patronaatsrechten van twee eigenkerken aan de Duitse Orde.

Steun van de bisschop kwam het Duitse Huis goed van pas in de turbulente jaren waarin van pauselijke zijde druk werd uitgeoefend om Henrik Raspe als rooms-koning te erken-

42 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 337.

43 OSU, nr. 1657.

44 Dekker, *Kromme Rijngebied*, 388; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 337.

45 A.J. van den Hoven van Genderen en C. Dekker, 'De jurisdictie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht I: tot 1528* (Utrecht 1997) 215-216.

46 Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 22.

47 C. Dekker, 'De waterstaatsorganisatie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht I: tot 1528* (Utrecht 1997) 231-248, aldaar 236; A.A.B. van Bommel, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland* (Hilversum 2009) 31-32.

48 H. Bruch, 'Floris IV sneuvelt in een toernooi', *Spiegel Historiae* 19 (1984) 93-96.

49 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79.

50 OSU, nr. 958.

51 Mol, *Friese huizen*, 26-28.

nen. Otto III vaardigde in die tijd diverse vidimussen uit van oorkonden waarin vroegere pausen de rechten van de orde bevestigden.⁵² Vervolgens werkte hij mee aan goederenoverdrachten aan het Duitse Huis die ten tijde van de kruistocht naar Aken en in de nasleep daarvan plaatshadden. In september 1248 stemde Otto in met de verkoop van een hoeve land door het kapittel van Sint Marie aan het Duitse Huis.⁵³ Volgens de verkoopakte, die een maand eerder werd opgesteld, was de transactie bedoeld ter aflossing van de kruisopname die ten overstaan van de pauselijke legaat had plaatsgevonden.⁵⁴ In principe mochten geestelijken niet zelf op kruistocht. Mogelijk besteedden de kanunniken hun deelname daarom uit, zoals proost Wouter van Oudmunster omstreeks 1220 had gedaan. Ze kunnen bijvoorbeeld geld aan het Duitse Huis hebben geschonken om daarmee de uitzending van één of meerdere ridderbroeders te bekostigen en de hoeve land in feite te schenken. Dat er echter ten minste één kanunnik wel degelijk op kruistocht ging, blijkt uit de toekenning in april 1249 aan kanunnik Egidius van het kapittel van Sint Marie van de inkomsten uit een prebende die had toebehoord aan Frederik. Die kanunnik was met het kruis getekend, waarmee werd bedoeld dat hij tijdens een kruistocht was gesneuveld.⁵⁵

In februari 1248 machtigde Otto III Gijsbrecht van Goy om de goederen aan het Duitse Huis over te dragen die een week later inderdaad door Gerard van Overvecht werden verkocht.⁵⁶ Deze tussenkomst van Gijsbrecht valt in de periode waarin het onduidelijk is of hij nog graaf van Opgooi was of dat hij reeds bisschoppelijk maarschalk was geworden. Gezien de ligging van het land op de Hennesprong in de destijds nog ongescheiden parochie Houten-'t Goy, het kerngebied van het graafschap Opgooi, kan Gijsbrecht nog als graaf hebben opgetreden. Toch is het waarschijnlijker dat hij reeds als ministeriaal opereerde, ten eerste omdat de bisschop hem opdroeg het land over te dragen en ten tweede omdat het hier een bisschoppelijk leengoed betrof. Gerard van Overvecht noemde het namelijk 'mijn leengoed, maar het eigendom (*proprium*) van de heer bisschop.'

Op de bezitsrelatie tussen de bisschop en de Hennesprong kan ik nog kort nader ingaan. Dekker stelt dat het toponiem teruggaat op een hofstede die via een doorwaadbare plaats in de Rietsloot bereikt kon worden. De naam werd tevens voor de aangrenzende ontginning of het tiendblok gebruikt.⁵⁷ Op dit eiland omgeven door voormalige rivierarmen lagen blijkens de GIS-reconstructie van Ad van Ooststroom in de vroege zestiende eeuw naast het landbezit van het Duitse Huis een bisschoppelijk leengoed, een hoeve land van 26 morgen van het kapittel van Oudmunster en een stuk land van het Domkapittel. Samengenomen is dit een goede kandidaat voor de 4,5 hoeven die de Utrechtse kerk in de tiende eeuw in *Helspenni* bezat.⁵⁸ Dit goederencomplex van de Utrechtse kerk werd verdeeld over de kapittels van Oudmunster en de Dom. Van het derde deel dat bisschoppelijk

52 OSU, nrs. 1077, 1104, 1120.

53 OSU, nrs. 1176, 1182.

54 OSU, nr. 1175.

55 OSU, nr. 1198.

56 OSU, nr. 1160; Dit is oorkonde 3a in tabel 2.1.

57 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 218-220.

58 Andere overwegingen die op deze oude wortels wijzen, zijn de positionering van Helspenni tussen Houten en Loerik in de vroegmiddeleeuwse goederenlijst van de Utrechtse kerk (de zogeheten *Commemoratio*: OSU, nr. 49) en de overeenkomst met de (latere) benaming Hennesprong.

leengoed werd, verkocht Gerard van Overvecht een hoeve aan het Duitse Huis. Wederom keurde de bisschop de overdracht van een gedeelte van een voormalig bisschoppelijk hof door een ministeriaal aan de Duitse Orde goed en werd dit land door allodialisering definitief aan de Utrechtse kerk onttrokken.

Gezien de waarschijnlijke steun van het Duitse Huis aan de geopolitiek van de Hollandse graaf, komt de coöperatieve houding van Otto III ten opzichte van het Duitse Huis te Utrecht na de kruistocht wat terughoudend over. Een schenking of andere directe vorm van begunstiging had niet misstaan. Misschien is er wel een donatie van zijn hand geweest, maar is daar geen oorkonde van overgeleverd. Het is ook mogelijk dat hij de intentie heeft gehad om te schenken, maar kon hij die niet verwezenlijken voordat hij in de vroege lente van 1249 overleed.

STEUN VAN BISSCHOP HENDRIK VAN VIANDEN

Otto's dood legde opnieuw de verdeeldheid in het electorale college bloot. Een meerderheid van de kanunniken koos Gozewijn van Randerode, de Keulse domdeken en proost van het Utrechtse kapittel van Sint-Jan, als nieuwe bisschop.⁵⁹ Hij werd echter niet erkend door de aanhangers van zijn tegenkandidaat, de Keulse domproost Hendrik van Vianden. Volgens Dekker had de controversale misschien te maken met de strijd tussen de paus en keizer Frederik II, maar blijft de precieze reden onzeker.⁶⁰ De Nijmeegse mediëvist Reinier Post noemt deze optie veel stilliger in zijn studie over de Utrechtse bisschopsverkiezingen. Hoewel dit boek uit 1933 gedateerd is, plaatst Post de kwestie mijns inziens geheel juist in de context van de aanspraken die de Hollandse graaf op de Duitse troon maakte. Zijn aanhangers in de kapittels, onder leiding van domproost Gobert van Perweis, weigerden Gozewijn van Randerode als bisschop te erkennen, omdat Gozewijn een aanhanger van de Staufen was. Zij schoven daarom hun kandidaat Hendrik van Vianden naar voren.⁶¹ Deze Hollandse partij zal zeker krachtig zijn geweest in het kapittel van Sint Marie, dat immers een bijdrage aan de kruistocht van Willem II van Holland lijkt te hebben geleverd.⁶² Het is niet verwonderlijk dat de paus de Hollandse kandidaat steunde. Gozewijn telde zijn knopen en trok zich terug. In augustus 1250 onthaalde Utrecht de nieuwe bisschop.⁶³

Nauwelijks had Hendrik zich in Utrecht gevestigd, of hij gaf op 1 december samen met domproost Gobert toestemming aan het Duitse Huis om te bouwen bij de Klaaskerk (ook wel Nicolaïkerk of St. Nicolaaskerk genoemd) in Utrecht. De expliciete vermelding van de ligging van de kerk binnen de stadsmuren wijst op verhuisplannen of -wensen van de broeders vanaf de onveilige plaats buiten de muren naar een stek daarbinnen. Bovendien mochten ze de aanzienlijke parochiekerk, een fors Romaans bouwwerk met dubbel torenfront, in deze nieuwbouw integreren. In ruil hiervoor moesten ze jaarlijks zes Utrechtse

59 J. Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels* (Hilversum 2014) 316.

60 C. Dekker, 'Het kerkelijk bestuur', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht I: tot 1528* (Utrecht 1997) 301-312, aldaar 302.

61 R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933) 69-71.

62 De verkoopakte geeft de gespannen situatie weer: 'Ne gestarum rerum in tempore revolutione temporum fiat oblivio, cautum est et providium rem gestam scripti memorie commendare': OSU, nr. 1175.

63 Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen*, 69-71.

penningen aan de domproost betalen.⁶⁴ Hierdoor zou het Duitse Huis tot de grootste conventen van de stad gaan behoren en zouden de parochianen die onder de Klaaskerk vielen voortaan worden bediend door priesterbroeders van de Duitse Orde. Deze voorkeursbehandeling in het Utrechtse kloosterlandschap door Hendrik van Vianden kwam ook tot uitdrukking in 1267, toen de bisschop aan een aantal geestelijke instellingen renten vermaakte voor zijn memorie. Het Duitse Huis kwam daarbij in de lijst direct na de kapittels en de voorname Paulusabdij te staan.⁶⁵

De tegenpartij van de bisschop en de domproost zat ondertussen niet stil. Van meet af aan werd de schenking van de Klaaskerk betwist. Het eerste mogelijke teken van dit conflict dateert al van 21 januari 1251, nog geen twee maanden na de donatie. Hendrik gaf toen op verzoek van het Duitse Huis een vidimus van een pauselijke oorkonde uit 1245, waarin het prelaten werd verboden om een kerkelijke straf tegen de Duitse Orde uit te spreken. Vervolgens werd Albert van Lauingen, de geleerde lector van de dominicanen in Keulen die later bekend kwam te staan als Albertus Magnus, erbij gehaald. Hij bevestigde op 8 september 1251, namens de pauselijke legaat, het Duitse Huis in het bezit van de Klaaskerk. De broeders hadden hem daarom gevraagd. In hun studie over de vroege geschiedenis van het Duitse Huis gaan Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk gedetailleerd in op de kwestie. Zij wijzen op een tweede versie van de schenkingsoorkonde van 1250, die vrijwel identiek is aan de eerste. Ditmaal staan tussen de schenkers ook de deken en het kapittel van de Dom, alsof het kapittel unaniem instemde. Die steun was volgens de kapittelstatuten nodig. Dit tweede document is echter een vrij opzichtige vervalsing met een duidelijk doel, namelijk het wegnemen van twijfels over de legitimiteit van de schenking door het duo bisschop en domproost.⁶⁶ Deze onrechtmatigheid leidde in 1264 tot een uitspraak van prelaten en provisoren van de Utrechtse kerken, waarbij zij oordeelden dat domproost Gobert zonder goedkeuring van zijn kapittel had gehandeld.⁶⁷

Waarom zou Gobert dat hebben gedaan? Bisschop en domproost motiveerden hun donatie met een verwijzing naar de ondersteuning van het Heilige Land. Dit sluit een verwijzing naar de militaire expeditie van Willem II van Holland niet uit. De door Nederlanders afgelegde kruistochtgelofte voor het Heilige Land was immers ook geldig voor de kruisvaart naar Aken.⁶⁸ De timing en de gepolariseerde staat van de Utrechtse samenleving laten er bovendien geen twijfel over bestaan dat Hendrik van Vianden en Gobert van Perweis kort na de machtswisseling in het bisdom de broeders van het Duitse huis te Utrecht beloonden voor hun inspanningen voor de Hollandse zaak met de schenking van de Klaaskerk. Daar konden ontevreden kanunniken en een lokaal gerechtelijk gelegenheidscollege niets aan veranderen zolang de partij van bisschop Hendrik steun van hogerhand genoot. Op 23 november 1252 verklaarde Gobert dat de Antwerpse kanunnik meester Arnold namens hem het bezit van de kerk aan het Duitse Huis had overgedragen. Tevens bevestigden na Albertus Magnus ook de Keulse aartsbisschop Koenraad, en

64 OSU, nr. 1218.

65 OSU, nr. 1717.

66 M. de Bruijn, G. Pouw en L. van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 7-15.

67 OSU, nr. 1610.

68 OSU, nrs. 1146-1147, 1166.

ten slotte in 1254 de pauselijke legaat en kardinaal Petrus het Duitse Huis in het bezit van de Klaaskerk. De laatste spoorde de Keulse metropoliët nog eens aan tot handhaving. Deze oproep en de vele kerkelijke functionarissen die hun steun moesten uitspreken, wijzen er evenwel op dat de tegenstand in de stad fors moet zijn geweest.⁶⁹

Bisschop Hendrik lijkt zich daar niets van te hebben aangetrokken. Hij was de broeders bijzonder goed gezind. Gedurende de rest van de jaren 1250 bevestigde hij alle donaties en privileges die zijn voorgangers voor de Duitse Orde hadden uitgevaardigd. Bovendien deed hij zelf nog twee ruimhartige donaties. In juli 1258 of januari 1259 – de genoemde feestdag in de datering laat beide opties open – gaf hij het Duitse Huis ten eerste het recht om gruit, dat is de gekruide zoete moutpap die bij het bierbrouwen voor de conservering werd gebruikt voordat hop in zwang kam, in Utrecht gratis af te nemen en ten tweede het privilege om aankopen voor lijftocht en kleding vrijgesteld van bisschoppelijke tollén te kunnen aanschaffen.⁷⁰ Deze twee zaken hingen nauwer met elkaar samen dan wij nu wellicht zouden denken, omdat de bisschoppelijke gruiters zijn waren verkocht bij landsheerlijke tolplaatsen.⁷¹ Toen hij in oktober 1259 het tolprivilege van zijn voorganger Otto III voor de commanderij Koblenz bevestigde, nam hij de gelegenheid te baat om de speciale gunst voor de Utrechtse broeders, waardoor dit privilege was uitgevaardigd, in herinnering te brengen.⁷² Twee maanden later schonk hij het Utrechtse huis bovendien nog het voormalige kerkhof van de oude Geertekerk. Inmiddels was die kerk afgebroken en naar de locatie binnen de muren verplaatst, alwaar ook een nieuwe begraafplaats was gemaakt.⁷³

Die laatste schenking maakt echter ook duidelijk dat de verhuisplannen van het Duitse Huis naar de Klaaskerk inmiddels in de ijskast waren gezet. De beslissing om dan maar op de bestaande locatie te blijven werd vermoedelijk al in 1255 of kort daarvoor genomen. In dat jaar gaf het kapittel van Sint Marie aan het Duitse Huis een stukje land in erftijns waarop de broeders hun conventsgebouwen reeds hadden uitgebreid. Daarbij werd nog wel de voorwaarde opgenomen dat het Duitse Huis de goederen weer aan het kapittel kon afstaan.⁷⁴ Die optie was door de nieuwbouw op dit land en de verwerving van de voormalige begraafplaats van de Geertekerk echter ver weg en in de praktijk zou het er nooit van komen.

2.3 ONDER DE VLEUGELS VAN HET HOLLANDSE GRAVENHUIS

BIDDEN: DE PATRONAATSRECHTEN VAN VALKENBURG EN MAASLAND

Nu er een verband tussen de bezitsgroei van het Duitse Huis in Utrecht vanaf 1247 en de Hollandse gravenfamilie in beeld is gekomen, wordt het tijd de aandacht te richten op de goederenverwerving in Holland. Hoe kwam de patronageband tussen de Utrechtse broe-

⁶⁹ OSU, nr. 1267.

⁷⁰ OSU, nr. 1443.

⁷¹ L. Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen* (Hilversum 2016) 51-52, 271.

⁷² OSU, nr. 1505: 'ob dilectionem ac favorem, quem ad commendatorem et fratres Theutonicorum Traiectensis gerimus specialem, gratam et ratam habentes auctoritate presentium confirmamus.'

⁷³ OSU, nr. 1510.

⁷⁴ OSU, nr. 1350.

ders en de Hollandse dynastie tot stand en hoe verhiel die band zich tot de goederenverwerving in het graafschap? De schenking van de patronaatsrechten op de kerken van Valkenburg en Maasland door graaf Willem II op 5 juni 1241 stond aan het begin van een reeks donaties door opeenvolgende graven en hun naaste verwanten aan het Utrechtse convent.⁷⁵ Ik begin daarom met een analyse van deze schenking.

Terwijl de Duitse Orde in omliggende gebieden tijdens de vijfde kruistocht allerlei goederen in ontvangst mocht nemen, gebeurde dat niet in het graafschap van Willem I van Holland, die toch een leidende rol had in de expeditie. Hij en zijn opvolger Floris IV boden de orde wel enige steun. Floris werkte in 1224 mee aan een gezamenlijk tolprivilege met andere vorsten aan de Rijn. Hij verleende daarbij vrijdom van tol bij Ammers en Niemandsvriend voor een schip met honderd vaten wijn of gelijkwaardige lading.⁷⁶ Toen meester Hendrik van de Duitse Orde in de Nederlanden in 1232 de Hollandse graaf beloofde voortaan geen lieden in zijn orde op te nemen die hem nog belasting (schot) schuldig waren, uitte hij tevens zijn dankbaarheid voor de goede diensten die Floris IV en zijn vader Willem I de orde hadden bewezen.⁷⁷ Wat die steun inhield is onduidelijk, maar er is geen enkel bewijs voor een schenking van onroerende goederen. Het tolprivilege en de woorden van meester Hendrik duiden op niet meer dan een welwillende houding van de graaf.

Die goede verstandhouding kan wel een voedingsbodem zijn geweest voor de keuze van graaf Willem II om de Duitse Orde met zijn schenking in 1241 naar Holland te halen. Naast de patronaatsrechten hoorde hier hoogstwaarschijnlijk ook tiendinkomsten in Maasland bij, die later in tot het ordebezit blijken te behoren.⁷⁸ Willem beoogde naar eigen zeggen met zijn daad bij te dragen aan de verlichting van de zondelast van zichzelf en zijn voorouders.⁷⁹ Deze vrome uitspraak verklaart zijn keuze voor de Duitse Orde en de omvang van de schenking niet zonder meer. In de context van de Gregoriaanse hervormingen werd de kritiek op het bezit van eigenkerken door seculiere heren steeds luider. Door de patronaatsrechten aan een religieuze instelling over te dragen werd een situatie voorkomen zoals bij de kerk van Oldeboorn, waarbij derden zich de rechten op de kerk en de inkomsten daaruit probeerden toe te eigenen. De schenking van die kerk aan de Duitse Orde door Otto III van Holland in 1243 versterkt de indruk dat de grafelijke familie ter discussie staande rechten op eigenkerken overdroeg aan de orde, om die vervolgens een groei-impuls te bezorgen en aan zich te binden.

Opvallend genoeg werd dit initiatief reeds in de vroege jaren 1240 genomen, waardoor de verbintenis tussen graaf en orde geen uitvloeisel van de kruisvaart van 1247 kan zijn geweest. Ook voorbereidingen van Willems gooi naar het koningschap speelden geen rol, omdat het politieke schaakbord er in 1241 nog heel anders uitzag dan zes jaar later. Hendrik Raspe was nog niet eens koning. De Duitse Orde was nog goed bevriend met keizer

75 OSU, nr. 969.

76 OHZ, nr. 440.

77 OHZ, nr. 535.

78 ARDOU, inv.nrs. 392, 1305, 1307, 1417-1418, 2174-2177.

79 OSU, nr. 969: 'Cum Dominus in sancta ecclesia diversa providerit remedia peccatorum, ut, quod propriis meritis non possumus, aliorum auxilium consequamur, nos ad nostrum et antecessorum nostrorum, ut speramus, salutare remedium, ecclesiae contulimus.'

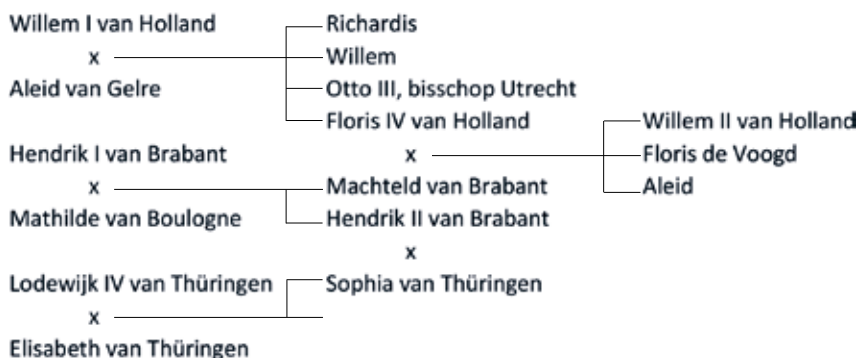

Fig. 2.1 Vereenvoudigde stamboom met verwantschapsrelaties Hollandse, Brabantse en Thüringse vorstenhuizen.

Frederik II van Hohenstaufen en Willem II van Holland was veertien jaar oud. In 1234-1239 had zijn minderjarigheid nog tot een dreigend machtsvacuüm geleid. Aanvankelijk traden zowel Machteld van Brabant, de weduwe van Floris IV, als Willems gelijknamige oom op als ruwaard (zie figuur 2.1). Machteld deed reeds op 27 mei 1235 afstand van haar rechten als ruwaardes van Zeeland. Ondertussen dong ook Dirk V van Kleef mee naar de positie van voogd. Ten slotte was Otto van Holland, bisschop van Utrecht en een broer van Floris IV, in 1238-1239 nog ruwaard.⁸⁰ In deze jaren van ruwaards met een beperkt gezag werd de positie van vooraanstaande edellieden in het graafschap versterkt. Die ontwikkeling droeg bij aan de vorming van een kring van min of meer vaste raadgevers rond de minderjarige graaf Willem II, onder wie Dirk van Wassenaar, Willem van Teilingen en Nicolaas van Persijn. Zij gaven hun invloedrijke posities in nabijheid van de grafelijkheid niet meteen op zodra Willem II in 1239 twaalf jaar en dus meerderjarig werd.⁸¹

Het bieden van tegenwicht tegen dergelijke binnenlandse potentaten was mijns inziens een belangrijk motief voor de jonge graaf om zijn verwantschap met de machtige Brabantse hertog aan te halen. De banden tussen de Hollandse en Brabantse vorstenhuizen waren hecht door de huwelijken van Willems vader en grootvader met zussen van hertog Hendrik II: Willem I trouwde in 1220 met Maria en Floris IV in 1224 met Machteld. Deze verwantschapsrelaties zijn in figuur 2.1 weergegeven. Willem II kon op de steun van de hertog rekenen, maar kon niet om de Brabantse invloed in Holland heen die, in de woorden van De Boer en Cordfunke, 'na Willems meerderjarigheid [...] spoedig opnieuw toenam.'⁸² Zij geven daarbij, naast stimulering van de internationale handel en het verlenen van stadskeuren op Brabantse leest, een sterke religieuze belangstelling en steun aan geestelijke instellingen als voorbeelden.⁸³ Wat dat laatste betreft is een paar Mariabeelden

⁸⁰ J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Utrecht 1986) 76.

⁸¹ Ibidem, 77-81.

⁸² De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79; E.H.P. Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 20-37, aldaar 22.

⁸³ De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79.

dat Machteld van Brabant bezat illustratief. Volgens latere overlevering, Jan Gerbrandsz van Leiden verhaalde er in de vijftiende eeuw over, waren de beelden een geschenk van Sophia, de echtgenote van hertog Hendrik II. De twee schoonzussen deelden een innige Mariadevotie. Het ene beeld schonk Machteld vervolgens aan de parochiekerk te 's-Gravenzande en het andere aan het karmelietenklooster te Haarlem.⁸⁴

Andere voorbeelden van Machtelds invloed op het religieuze leven in Holland waren haar stichtingen van het klooster Loosduinen en een begijnhof in 's-Gravenzande, in welke plaats ze ook een parochiekerk liet bouwen waaraan ze het bovengenoemde beeld schonk.⁸⁵ De mate waarin Machteld bij machte was zelfstandig te opereren kan worden betwist. Het klooster Loosduinen stichtte ze bijvoorbeeld samen met Floris IV. Uit haar daden kan echter duidelijk vooral op religieus vlak een eigen politiek afgeleid worden. Daarnaast is het veelzeggend dat ze zelfs na de meerderjarigheid van haar zoon als gravin bleef optreden. Op 22 februari 1240 zegelde ze als gravin (*comitissa*) van Holland omdat Willem nog geen eigen zegel had.⁸⁶ In mei 1240 hing ze om dezelfde reden haar zegel aan Willems oorkonde als gravin.⁸⁷ Zelfs op 7 mei 1242 was ze nog altijd gravin toen ze, samen met haar zoon graaf Willem II, de patronaatsrechten van de kerk van 's-Gravenzande met diverse inkomsten aan de abdij Mariënweerd schonk.⁸⁸ Pas in augustus van dat jaar vaardigde Willem II de oorkonde van mei 1240 opnieuw uit, maar dan met een eigen zegel en zonder dat van Machteld.⁸⁹ Zij had in deze periode kortom een zekere mate van zeggenschap in het bestuur van haar puberzoon.

Het is daarom de vraag in hoeverre Willem autonoom opereerde toen hij in 1241 zijn schenking aan de Duitse Orde deed. Er is geen politiek motief te bespeuren, laat staan een kruistocht waarbij Willem een rol gehad zou kunnen hebben. Dit was vooraleerst een religieuze schenking. Verschillende naaste verwanten van de jonge graaf kunnen hem ertoe hebben aangezet zich met deze donatie om het zielenheil van zijn familie te bekommeren, maar Machteld is de meest aannemelijke instigator. Zij had destijds immers invloed op de grafelijke macht en hield zich bezig met de begunstiging en stichting van kloosters en andere religieuze instellingen in vooral de omgeving van haar lijftochtgoederen ten westen van Maasland. Verder had ze zeker geen afkeer van het strijdlustige ridderideaal, want op haar zegel prijkte een ruiter te paard. Volgens de dominicaan Thomas van Cantimpré, een tijdgenoot waarmee ze in contact stond, heeft Machteld op het eind van haar leven op een slagveld in 1253 tussen Vlaamse en Hollands-Zeeuwse milities gewonden en stervenden verzorgd en bijgestaan.⁹⁰ De duale taakstelling van de Duitse Orde, vechten en verplegen, paste dus uitstekend bij haar.

84 F.W.J. Koorn, *Machteld van Brabant*, J. Hoevenberg ed., in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Machteld%20van%20Brabant> (laatst bezocht op 19-12-2020); F.W.J. Koorn, 'De graven van Holland en Zeeland en de begijnenbeweging', *Spiegel Historiae* 18 (1983) 438-443, aldaar 443.

85 Koorn, *Machteld van Brabant*; E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987) 89-95.

86 OHZ, nr. 600.

87 OHZ, nr. 602.

88 OHZ, nr. 618.

89 OHZ, nr. 624.

90 Cordfunke, *Gravinnen van Holland*, 92; Koorn, *Machteld van Brabant*.

Bovendien brengt het bovengenoemde paar Mariabeelden dat Machteld kreeg van Sophia een concrete relatie met de Duitse Orde aan het licht. Sophia had ze namelijk gekregen van haar moeder Elisabeth van Thüringen.⁹¹ Elisabeth was een uiterst bekende vrouw die vanwege haar vroomheid een grote invloed had op het religieuze leven. Ongetwijfeld inspireerde ze haar dochter Sophia en haar schoondochter Machteld. Na haar overlijden in 1231 bleek direct hoezeer Elisabeth werd bewonderd. Reeds in 1235 werd ze heilig verklaard. Het hospitaal dat ze had gesticht in Marburg was toen al een bedevaartsoord geworden. Daar komt de link met de Duitse Orde in beeld, omdat deze het hospitaal verwierf en Elisabeths zwager Koenraad van Thüringen broeder werd. Dit verhoogde de religieuze aantrekkingskracht van de orde zeer. Al na een jaar werd begonnen met de bouw van de Elisabethkerk. Daar werden haar relieken op 1 mei 1236 ondergebracht, de zogenoemde *translatio*. Een groot aantal hoogwaardigheidsbekleders, onder wie keizer Frederik II, was hierbij aanwezig. Zij werden omgeven door een mensenmenigte. Sophia zal er vanzelfsprekend bij zijn geweest. Nadien droeg ze een rib van haar moeder als relikwie bij zich.⁹²

De Duitse Orde nam Elisabeth van Thüringen, naast Maria, als patrones aan. Toen Hermann von Salza in 1239 overleed volgde Koenraad van Thüringen hem prompt op als hoogmeester van de orde. In de balije Utrecht zijn er diverse sporen van Elisabethverering te vinden. Zo was er een vicarie op het altaar van Sint Elisabeth in de kapel van het Duitse Huis te Middelburg. Het Duitse Huis van Utrecht had een Elisabethkapel, die volgens de baliekroniek in opdracht van Johan van de Zande (landcommandeur tot 1419) was gebouwd.⁹³ Voorts werd Elisabeth blijkens de kalender in de ordinarius van het Domkapittel in Utrecht vereerd op 19 november.⁹⁴ Haar sterfdag en derhalve naamdag was twee dagen eerder, maar sinds haar heiligverklaring was ook 19 november, de dag waarop ze werd bijgezet, haar feestdag.⁹⁵ Een ander mogelijk relict van het belang van Elisabeth van Thüringen voor de vroegste geschiedenis van de ordenederzettingen in de Noordelijke Nederlanden is een rente die commanderijen van de Utrechtse balije nog halverwege de vijftiende eeuw aan de balije Thüringen betaalden.⁹⁶

Ook de commanderij Maasland kende een traditie van Elisabethverering. Helaas is deze slechts sporadisch na te gaan, omdat er bijzonder weinig bronnen zijn overgeleverd aangaande de kerk en het religieuze leven daar vóór de Reformatie. Ten eerste droeg de commanderij bovengenoemde rente af. In de rekening van de commanderij van 1447/1448 betrof het vijf rijns gulden.⁹⁷ Ten tweede is er een negentiende-eeuwse beschrijving door

91 Koorn, *Machteld van Brabant*.

92 F. Dickmann, *Das Schicksal der Reliquien St. Elisabeths* (Marburg 1981) 6; M. Frase, 'Die Translation der heiligen Elisabeth am 1. Mai 1236: Überlegungen zur Teilnehmerzahl des Festes und zur Problematik des Ölwunders', in: U. Arnold en H. Liebing ed., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (Marburg 1983) 39-51; H. Beumann, 'Friedrich II. und die Heilige Elisabeth. Zum Besuch des Kaisers in Marburg am 1. Mai 1236', in: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog* (Sigmaringen 1981) 151-166.

93 ARDOU, inv.nrs. 181, fol. 9v., 2242.

94 D.P. Séjourné, *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1920) 43.

95 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 57; Grotefend meldt bij Elisabeth van Thüringen enkel 17 november: H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung* (13e druk; Hannover 1991) 50; Elisabeths herdenking in de Nederlanden op 19 november blijkt voorts uit de naar haar vernoemde Sint-Elisabethsvloed, die plaatsvond op die datum in 1421.

96 Dieren: ARDOU, inv.nr. 1531; Maasland: ARDOU, inv.nr. 2130; Schoonhoven: ARDOU, inv.nr. 2590.

97 'Item der balye van Doringen 5 rijnsch gulden': ARDOU, inv.nr. 2130, fol. 5v.

Driessen van de altaren die eertijds in de kerk van Maasland hadden gestaan. Hij baseert zich op Van Heussen, die in 1720 schreef dat hij beschikte over een handschrift 'raakende het dekenschap van Delfland', waaruit hij opmaakte dat er in de parochiekerk van Maasland 'eene prebende of altijddurende vikarij' van 'den heilige maagd Elisabeth' was geweest, alwaar de vicaris wekelijks twee missen moest lezen.⁹⁸ Helaas is dit handschrift inmiddels onbekend, waardoor de melding van Heussen niet gecontroleerd kan worden. Als hij gelijk had met die 'maagdelijkheid', dan ging het niet om Elisabeth van Thüringen, omdat zij kinderen had verwekt, maar om de moeder van Johannes de Doper, dus een nicht van Maria. Zij baarde haar zoon op hoge leeftijd na aankondiging van een engel, waardoor zij net als Maria als maagd kon worden gememoreerd. Toch kan het, gezien de verering van Elisabeth van Thüringen in de Duitse Orde en specifiek ook in de huizen in de Noordelijke Nederlanden, eigenlijk niet anders zijn dan dat deze Maaslandse vicarie aan Elisabeth van Thüringen was gewijd.

De schenking van de patronaatsrechten van de kerken van Maasland en Valkenburg door graaf Willem II van Holland in 1241 geschiedde aldus kort nadat de Duitse Orde de nalatenschap van Elisabeth van Thüringen naar zich toe had getrokken. Deze vrome heilige oefende een grote invloed uit op het religieuze leven van haar schoondochter Machteld van Brabant. Machteld had inspraak in het grafelijk bestuur van haar jeugdige zoon Willem, vooral wat betreft de stichting en begunstiging van religieuze organisaties. Mogelijk geschiedde de schenking in 1241 en daarmee de komst van de Duitse Orde naar Holland op haar voorspraak. Er kan zich ook een breder gedragen waardering voor de biddende taak van deze ridderorde hebben ontwikkeld binnen de grafelijke familie. In ieder geval waren de religieuze overwegingen die graaf Willem II gaf voor zijn dotatie geen verhuiling van een ander motief. Deze schenking had ten doel het zielenheil van de graaf en zijn familie te bevorderen en de Duitse Orde in Holland aan het gravenhuis te binden.

VECHTEN: 32 MORGEN IN DELFT

Richardis van Holland, een zus van Floris IV, staat net als haar schoonzus Machteld van Brabant bekend om haar religiositeit. Zoals Machteld geestelijke instellingen stichtte en begunstigde vanuit haar lijftochtgoederen in het Westland, zo ging Richardis even later te werk vanuit haar dowarium in en rond Delft, alwaar zij een huis had.⁹⁹ Ze zegelde voor het eerst in november 1243, ter gelegenheid van haar schenking van een rente uit de botermaat te Delft aan de abdij van Rijnsburg. Haar bekendste dotatie betreft de oprichting van het premonstratenzer nonnenklooster Koningsveld, dat werd voorzien van Richardis' goederen te Delft en waar ze in 1262 werd begraven.¹⁰⁰

Ook de Duitse Orde werd bereikt door Richardis' gulheid. In 1248 schonk ze 32 morgen land bij Delft. Er is geen oorkonde overgeleverd waarin dit gebeurde. Wel zijn een notitie

⁹⁸ A. Driessen, 'De parochie Maasland-Ambacht en Maasland', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* VI (1878) 85; H.F. van Heussen, *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland, mitsgaders van 's Gravenhage [...]* (Leiden 1720) 300.

⁹⁹ J.F. Niermeyer, *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944) 67-68.

¹⁰⁰ OHZ, nr. 635.

van de schenking, die in de veertiende eeuw door een broeder van de Duitse Orde werd gemaakt, en een oorkonde waarin Willem II de overdracht van het land door Richardis goedkeurt, bewaard gebleven.¹⁰¹ De notitie verhaalt van 32 morgen land dat de orde bezit in Delft en dat Willem als gekozen rooms-koning aan Richardis had gegeven. De schenking zou hebben plaatsgehad te Rijnsburg op 1 maart 1247, welke datum De Geer ook aanhoudt. Toen was Willem echter nog geen koning. Kruisheer wijst erop dat de paasstijl gevolgd moet zijn. Dat levert de aannemelijker datum van 1 maart 1248 op. Die datum sluit ook beter aan op de dagtekening van het tweede overgeleverde document, een oorkonde waarin rooms-koning Willem op 31 oktober 1248 te Aken toestemming verleent aan Richardis om het land genaamd 'Splinters hove' te lossen, dit als eigen goed te bezitten en het vervolgens over te dragen.

Er zijn redenen om te betwijfelen dat de twee documenten over hetzelfde land gaan. Aangezien de standaardmaat van een hoeve zestien morgen was, zou gedacht kunnen worden dat de notitie over twee hoeven gaat en dus niet over (enkel) de Splintershove. Voor een hof is 32 morgen dan weer te klein. We moeten ons echter niet blindstaren op dergelijke standaardmaten. Het kan bijvoorbeeld gaan om een restant van een voormalige *curtis* of er kan met de hoeve in de benaming een bedrijfseenheid zijn bedoeld. Er is daarom geen bezwaar tegen een Splintershove van 32 morgen. Voorts staat in de oorkonde niet waar het land lag, maar kan van Delft uitgegaan worden omdat Richardis' lijftochtgoederen daar lagen. Bovendien memoreerde de Duitse Orde in later tijden alleen 32 morgen in Delft als de schenking van Richardis. Meer bezittingen in Delft waren er niet. Dit goederencomplex van de orde werd onder meer in de pachtboeken gesitueerd in de hof van Delft en specifiek te Popswoude, welke naam later voortleefde als Abtswoude.¹⁰² Dit was de zuidwesthoek van het omstreeks 1100 gestichte grafelijke hof van Delft.¹⁰³ Ik concludeer dat de schenking van de 32 morgen door Richardis geschiedde te Rijnsburg op 1 maart 1248, waarna op 31 oktober de overdracht plaatsvond na goedkeuring van Willem II.

Volgens de notitie doneerde Richardis de goederen 'in elemosinam propter Deum'. Daarmee sloot ze aan bij de memorieschenken van de grafelijke familie ten behoeve van de Duitse Orde. Hoogstwaarschijnlijk als gevolg van deze schenking werd Richardis in de kerk van het Duitse Huis te Utrecht herdacht. Nog op het einde van de veertiende eeuw betaalde het kapittel van Oudmunster voor deze memorie een jaarlijkse rente aan de landcommanderij.¹⁰⁴ De herinnering aan het gravenhuis werd verder levend gehouden door een rente die de Duitse Orde jaarlijks over de Delftse goederen aan de graaf moest betalen. In 1381 stelde Florens Ghisebrechtsz, de grafelijke rentmeester van Noord-Holland, dat de commandeur van Maasland een achterstallige betaling van twaalf jaren had voldaan vanwege 'mijnre vrouwen van Brabant van horen lande, dat zi hebben in den Hof van Delf legghen.'¹⁰⁵

101 OSU, nrs. 1109, 1185.

102 ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 9r, 20r, 880-5, fol. 124r.

103 C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989) 24-25.

104 ARDOU, inv.nrs. 880.1, 880.4.

105 ARDOU, inv.nr. 2162*.

Anders dan de grafelijke schenking van 1241, had de donatie van Richardis meer dan het in de oorkonde vermelde memorie-aspect in zich. In de tussenliggende jaren was de positie van Willem II in de internationale politiek sterk veranderd. Hij was tot rooms-koning gekroond en had met pauselijke steun een kruistocht naar Aken gehouden. Het overgrote merendeel van de vorsten erkende de graaf uit de verre noordwesthoek van het rijk niet, waardoor zijn koningschap aanvankelijk een strijd was om uitbreiding van legitimiteit. In 1254 kreeg hij erkenning van de Rijnlandse stedenbond in ruil voor zijn bescherming. Het jaar daarop veroverde hij de burch Trifels, waardoor hij alsnog de daar opgeslagen rijksinsignieën bemachtigde.¹⁰⁶ Daarnaast hoopte hij door zijn huwelijk met Elisabeth van Brunswijk, een kleindochter van Otto IV, zijn steun onder de hernieuwde Welfse coalitie te vergroten.¹⁰⁷ Naast de inzet van deze klassieke machtsinstrumenten profiteerde Willem van het wegvallen van tegenkandidaten. Er bleven geen serieuze alternatieven over voor vorsten om te erkennen. Zo overleden Frederik II en Koenraad IV in respectievelijk 1250 en 1254. Voordat Willem van Holland zich tot algemeen erkend rooms-koning of wellicht keizer had kunnen ontwikkelen, werd hij in januari 1256 doodgeslagen tijdens het neerslaan van een opstand door West-Friezen.

Voor de Duitse Orde was dit een warrige tijd. Onder Hermann von Salza was er een hechte band met de Staufische dynastie ontstaan, zonder dat dit ten koste ging van een goede relatie met de paus. Gerard van Malberg, hoogmeester sinds het overlijden van Koenraad van Thüringen in 1240, continueerde deze strategie.¹⁰⁸ Hij werd in 1244 opgevolgd door Hendrik van Hohenlohe, die de keizer zelfs trouw bleef na Frederiks excommunicatie in 1245. Voor de militaire activiteiten van de orde in de Baltische gebieden en in het Heilige Land zocht hij echter de samenwerking met de paus. Deze dubbele loyaliteit, die lange tijd vruchten had afgeworpen, begon in de tweede helft van de jaren 1240 een onhoudbare spagaat te worden. De Duitse Orde moest kiezen tussen keizer en paus.

De eerste tekenen van kentering in de verhoudingen met Frederik II en een toenadering tot Innocentius IV dateren van de korte tijd waarin Hendrik Raspe rooms-koning was. Duidelijker was dit onder koning Willem van Holland. Frederik II confisqueerde in die tijd de omvangrijke en strategisch langs de route naar het Heilige Land gelegen ordebezitningen op Sicilië en in Apulië.¹⁰⁹ Dit was onmiskenbaar een strafmaatregel in reactie op een gebeurtenis op 11 december 1248 die een keerpunt in de verhoudingen markeerde: Willem van Holland vaardigde toen, naar eigen zeggen op verzoek van Albrecht van Hallenberg, de meester van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk, een beschermingsoorkonde uit voor de orde. Tevens bevestigde hij alle rechten en bezittingen van de broeders.¹¹⁰ Uit de daaropvolgende tijd zijn er nog tien oorkonden van Willem voor de Duitse Orde bekend, waarbij de verstandhouding telkens goed bleef. Op 9 november 1255, kort voor zijn fatale reis naar West-Friesland, beloofde hij specifiek de verdiensten van de

106 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 80.

107 Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', 23.

108 U. Arnold, 'Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 5 (1990) 57-70, aldaar 65.

109 Morton, *Teutonic Knights in the Holy Land*, 101-104.

110 Arnold, 'Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst', 65; De Geer, nrs. 71-72.

broeders van het Duitse Huis te Utrecht met zijn bijzondere bescherming en met dezelfde vrijheid die burgers van de stad Utrecht genoten.¹¹¹

Deze laatste blijk van waardering laat er geen misverstand over bestaan dat de Utrechtse broeders van de Duitse Orde Willem steunden. De goede wederzijdse verstandhouding ging verder terug dan de patronageband tussen Willem en de hogere bestuurlijke regionen van de orde. Reeds sinds de jaren 1230 onderhield het Duitse Huis te Utrecht immers goede betrekkingen met leden van het Hollandse gravenhuis, onder wie bisschop Otto. Willems schenking in 1241 zal de Utrechtse broeders hebben verheugd. Zijn eerste oorkonde als rooms-koning voor de Duitse Orde, een bevestiging op 26 januari 1248 van het door zijn vader Floris IV verleende tolprivilege te Ammers en Niemandsvriend, was eveneens geen actie die voor de gehele Duitse Orde bestemd was.¹¹² Willem richtte zich eerst tot de ordenederzettingen langs de Rijn, waaronder die van Utrecht. Zijn macht als rooms-koning beperkte zich grotendeels tot de gebieden waarin deze commanderijen lagen. Hij vaardigde de oorkonde uit te Keizersweerd, welke rijksstad aan de Rijn hij op dat moment belegerde. Het ligt voor de hand dat deze begunstiging een wederdienst was voor de steun van de broeders uit de Rijnlandse vestigingen van de Duitse Orde.

De inzet van het Duitse Huis te Utrecht blijkt ook uit de aflat die de Keulse aartsbisschop Koenraad in mei 1248 verleende aan bezoekers van de huizen van de Duitse Orde in Utrecht en Schelluinen op bepaalde feestdagen. Zoals gezegd noemde hij de armoede van de broeders in beide plaatsen als motief.¹¹³ In het licht van de reeks schenkingen in 1247-1248 is dat uiterst ongeloofwaardig. De broeders van het Duitse Huis te Utrecht steunden de kerkelijke kandidaat voor de Duitse kroon. Het heeft er alle schijn van dat de aartsbisschop een liefdadige dekmantel gebruikte voor wat in feite een politiek gemotiveerde donatie was aan het begin van het beleg van Aken. De donatie was overigens in wezen niet uitzonderlijk. Kerken van de Duitse Orde ontvingen vaker aflaten ter financiering van kruistochtexpedities.¹¹⁴

Op 1 maart 1248, toen Willem van Holland reeds in Keulen tot rooms-koning was gekroond maar de belegering van Aken nog moest beginnen, deed Richardis haar schenking. Willem gaf zijn formele goedkeuring voor deze donatie op 31 oktober 1248, de dag voor zijn kroning in Aken. De symboliek spat van deze timing af. Het verband tussen de donatie en Willems koningschap blijkt voorts uit de locatie van de 32 morgen land. Het merendeel van Richardis' lijfdochtgoederen bij Delft werd gebruikt voor het stichten van een klooster met de veelzeggende naam Koningsveld. In 1251 keurde Willem dit voorneemen als rooms-koning goed.¹¹⁵ Zodoende werd Richardis' dowarium omgevormd tot een fonds voor de oprichting en begunstiging van religieuze instellingen die het koningschap van Willem kracht bijzetten.

111 OSU, nr. 1365; Utrecht was een vrije stad, waardoor burgers waren vrijgesteld van rijksbelastingen. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland*, 380 e.v.

112 OSU, nr. 1158.

113 OSU, nr. 1171.

114 A. Ehlers, 'The use of indulgences by the Teutonic Order in the middle ages', in: V. Mallia-Milanes, *History and heritage. The Military Orders 3* (Aldershot en Burlington 2008) 139-146.

115 K. Kuiken, *Richardis van Holland*, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/RichardisvanHolland> (laatst bezocht op 19-12-2020).

Onder Willem II van Holland werden de banden tussen het Duitse Huis te Utrecht en de Hollandse gravenfamilie verder aangehaald. De ordebroeders herdachten hun voorname donateurs tijdens memorievieringen en steunden Willems koningschap, waarvoor ze in een heuse kruisvaart ten strijde trokken. Als wederdienst begunstigten de graaf en zijn naaste familieleden de Duitse Orde met goederen en privileges in Holland en Zeeland. In oktober 1256, een kleine negen maanden na de moord op Willem II, bracht Floris de Voogd, de broer van Willem die als voogd over de minderjarige graaf Floris V het graafschap regeerde, de ontstane patronageband tot uitdrukking met een 'bijzondere gunst' voor de 'eerzame mannen' van het Duitse Huis te Utrecht. Deze broeders, die Floris als zijn 'dierbaren' beschouwde, stelde hij voor het verkrijgen van kleding en voedsel ten behoeve van hun convent vrij van tol in het gehele graafschap Holland.¹¹⁶ Uit de omvang van dit privilege en de vriendschappelijke bewoordingen blijkt hoezeer de Utrechtse commanderij in het voorgaande decennium onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis was komen te staan.

OVERIGE BEGUNSTIGERS IN HOLLAND EN ZEELAND

De begunstiging van de Duitse Orde door leden van het Hollandse gravengeslacht in de jaren 1240 en 1250 is nu opgehelderd, maar de Hollandse ridderschap moet in deze beschouwing nog worden betrokken. Het betreft immers de doelgroep van de orde. De prominentste edellieden in het graafschap, zoals Nicolaas van Persijn, Willem van Teilingen en Dirk van Wassenaar, deden echter geen donatie. Zij hielden het bij een optreden als getuigen bij de schenking van Willem II in 1241. Wel werden er binnen het tijdsbestek van dit hoofdstuk donaties gedaan door Folpert van de Lek, Dirk van Delft, Hendrik van Voorne en Nicolaas van de Putte. Hoe verhiel hun begunstiging zich tot die van de grafelijke familie?

Als eerste verleende Folpert van de Lek op 20 mei 1241 de Duitse Orde het privilege om zijn tol vrij te mogen passeren mits er een vat wijn aan het Duitse Huis van Utrecht werd geleverd.¹¹⁷ De riviertol was voor Folkert naast een inkomstenbron een machtsinstrument voor het behoud van zijn quasi-autonome positie. Hij ontleende zijn familienaam aan de heerlijke rechten die hij bezat in een taartpuntvormig territorium tussen de rivieren Lek en IJssel. Dit was een grensgebied tussen de invloedssferen van de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Ook de Gelderse graaf was niet ver weg. De heren van de Lek konden daarom regelmatig van beschermheer wisselen.¹¹⁸ In de jaren 1240 bevond Folpert zich duidelijk aan de zijde van zijn Hollandse leenheer, getuige zijn aanwezigheid bij oorkonden van graaf Willem II en bisschop Otto III.¹¹⁹ De vorstelijke rang met bijbehorende titels bereikten de heren van de Lek niet. Folpert noemde zichzelf in 1241 *miles de Lekke*

¹¹⁶ OSU, nr. 1379: 'honorabilis ... preceptor et fratribus ordinis fratrum Theutonicorum domus sancte Marie in Traiecto, dilectis nostris, de speciali gracia concessisse.'

¹¹⁷ OSU, nr. 968.

¹¹⁸ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 329; Janse, *Ridderschap in Holland*, 82.

¹¹⁹ OSU, nrs. 1000, 1125; Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 29.

en in 1243 *dominus de Lecka*. Zijn zoon Hendrik heette in 1249 *Henricus de Lecka, miles*.¹²⁰ Folpert en Hendrik voldeden in andere woorden aan het profiel van de grensheer.

In het vorige hoofdstuk bleek dat dergelijke heren, die tot de eerste edellieden behoorden die zich tooiden met de riddertitel, dikwijls aanjagers van dotaties aan de Duitse Orde waren. Ook bij Folpert van de Lek zou dit het geval geweest kunnen zijn. Zijn donatie geschiedde namelijk op 20 mei 1241, ruim twee weken eerder dan de schenking van graaf Willem II op 5 juni. Gezien dit korte tijdsverschil was er mogelijk een verband tussen de twee donaties. Dat zou in overeenkomst zijn met de toenadering die Folpert sinds de jaren 1230 tot de Hollandse graaf zocht. Zo trouwde hij na het overlijden in of kort voor 1233 van zijn eerste echtgenote Odelinde, een dochter van de Stichtse ministeriaal Hendrik van Smithuizen, met Margaretha van Cuijk. De Cuijks, die kunnen worden getypeerd als grensheren met landsheerlijke aspiraties, zochten hun heil in deze periode bij de graaf van Holland.¹²¹ Folpert volgde dit voorbeeld. In 1243 was hij bijvoorbeeld getuige voor de graaf, direct na gravin-weduwe Machteld en nog vóór Willem van Teilingen.¹²² Zijn schenking aan de Duitse Orde in 1241 zou opgevat kunnen worden als een aansluiting bij het eerder door graaf Willem II verleende tolprivilege.¹²³ Een andere aanwijzing is Folkerts motivering voor zijn donatie, namelijk een compensatie voor wereldse tekortkomingen, hetgeen doet denken aan de vermindering van de zondelast die de graaf enkele weken later als motief opvoerde.

Toch ben ik geneigd Folperts schenking hoofdzakelijk los van de grafelijke begunstiging te zien. Indien hij in samenspraak met Willem II schonk, dan zou hij als getuige bij die grafelijke schenking verwacht mogen worden. Dat is niet het geval. Bovendien deed Folpert meer dan een poging om bij de graaf in een goed daglicht te komen. In 1243 schonk hij, samen met zijn zoon Hendrik, ook een geldsom van vijftig ponden aan de Duitse Orde.¹²⁴ Waarschijnlijk is hij toen in de orde getreden. Volgens het necrologium van de ordeleden in de Lage Landen overleed op 28 november 'frater Volbertus de Lecke'.¹²⁵ Zijn sterfjaar was vermoedelijk 1248, want in augustus 1249 doneerde zijn zoon Hendrik, de nieuwe heer van de Lek, wederom vijftig ponden aan de orde, voor het zieleheil en ter nagedachtenis van zijn vader.¹²⁶ De aantrekkingskracht van de Duitse Orde was voor grensheer Folpert dus waarschijnlijk een sterker motief om te schenken dan zijn politieke agenda.

Meer samenhang met de schenking van Willem II van Holland uit 1241 is te zien bij de begunstiging door de grafelijke leenman en ridder Dirk van Delft alias van Coudenhove, die in drie overgeleverde oorkonden met gelijke strekking gedagtekend is op 14 april 1242.¹²⁷ Mocht hij de paasstijl hebben gebruikt, dan vond de schenking plaats in 1243,

120 OSU, nrs. 968, 1005, 1203.

121 OSU, nr. 866; OHZ, nrs. 484, 581; Janse, *Ridderschap in Holland*, 278; Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 156.

122 OHZ, nr. 632; Coenen, *Graafen grafelijkheid*, 77-78.

123 OSU, nr. 968.

124 OSU, nr. 1005.

125 DOZA inv.nr. 427c, fol. 45v.

126 OSU, nr. 1203.

127 OSU, nrs. 978-980.

aangezien eerste paasdag in 1242 op 20 april viel. Samen met zijn echtgenote Hadewijch doneerde hij toen zijn leen- en allodiale goederen, bestaande uit roerende en onroerende goederen, alsook de daaraan verbonden horigen, aan de Duitse Orde. Een locatie van deze aanzienlijke hoeveelheid goederen wordt niet genoemd. Het zou vermoed kunnen worden dat het gaat om het voornaamste familiebezit, de Coudenhove, ten westen van Delft en dus nabij de grafelijke hof van Delft. De goederen die de Duitse Orde daar in later tijden had liggen, waren echter afkomstig van Richardis van Holland. Bovendien kwam de Coudenhove in handen van Dirk van Warmond, die dit goed vóór 1268 aan ruwaardes Aleid verkocht.¹²⁸

In de historiografie heerst de aanname dat Dirk van Coudenhove de schenker is van een goederencomplex aan de Hofdijk, in de Oude Campspolder ten noordwesten van Maasland, alwaar een commanderij gesticht werd.¹²⁹ Een plausibele aanwijzing hiervoor is de naam Hofdijk, die net als de door Dirk geschonken goederen met manschappen op een domaniale oorsprong wijst. Het staat vast dat er in dit gebied vroomhoven zijn geweest. Graaf Dirk II van Holland kreeg de kern van het koningsgoed *Masalanda* in de tiende eeuw geschonken. Henderikx toont aan dat Maasland vervolgens de benaming werd voor de plaats met de grafelijke eigenkerk.¹³⁰ Waarschijnlijk was er aan dit oude bezit een grafelijke *curtis* verbonden. Dirk van Coudenhove zou deze geheel of gedeeltelijk in leen kunnen hebben ontvangen en vervolgens aan de Duitse Orde hebben geschonken. Een andere aanwijzing voor de koppeling aan de Hofdijk bevindt zich op de achterkant, de dorsozijde, van de drie schenkingsoorkonden van Dirk van Coudenhove. In een laatmiddeleeuwse hand staat daar namelijk 'Maeslant de donacione bonorum feudalium'.¹³¹ Blijkbaar waren de ordebroeders er toen van overtuigd dat het goederen bij Maasland betrof. Dat het om het goederencomplex aan de Hofdijk gaat, staat er echter niet.

In de balijskroniek propageerden de broeders een heel ander verhaal. Graaf Floris V van Holland zou de Duitse Orde zelf met goederen aan de Hofdijk hebben begunstigd en er een commanderij hebben gesticht.¹³² Dat is geen uit de lucht gegrepen bewering. Toen de Duitse Orde in 1258 goederen in de buurt van Maasland kocht, werd een ordenederting ter plaatse niet genoemd.¹³³ De eerste mogelijke vermelding van een ordevestiging dateert van 1265, een jaar voordat Floris V meerderjarig werd en in staat geweest kan zijn eigenhandig een convent op te richten. Machteld van Brabant, die destijds wederom ruwaardes was, gaf toen vrijstelling van een betaling aan 'ilii de Hofdike'.¹³⁴ Deze lieden waren

¹²⁸ N.L. van Dinther, 'Het geslacht Van Coudenhoven', *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 456-484; In twee van de drie oorkonden noemt Dirk zichzelf Van Delft en in de derde heet hij 'Theodericus miles Coldenhove', maar dat betreft een latere toevoeging. Gezien de locatie van het familiebezit nabij Delft is er geen reden om te twifelen aan de juistheid van de aanname dat het om dezelfde persoon gaat.

¹²⁹ De Geer, *Archieven*, XLII; J.C. Visser, 'De commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht te Maasland', *Holland* 7 (1975) 443-463; Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, 53-54.

¹³⁰ Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwede-gebied in de elfde en twaalfde eeuw', 112-127; Zie ook: J.Ph. de Monté Verloren, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht 1942) 107-157.

¹³¹ ARDOU, inv.nr. 2151.

¹³² ARDOU, inv.nr. 191, fol. 3v.

¹³³ De Geer, *Archieven*, nr. 510.

¹³⁴ Ibidem, nr. 511.

echter niet noodzakelijk ordebroeders. Het kunnen bijvoorbeeld de vorige bewoners zijn geweest. Mol betoogt dat de commanderij aan de Hofdijk pas na 1272 opgericht kan zijn, onder meer omdat Maaslandse ordegoederen in dat jaar werden beheerd vanuit het Duitse Huis van Leiden.¹³⁵ Die commanderij was dankzij schenkingen van Floris V gesticht. In hoofdstuk 5 kom ik tot de conclusie dat deze graaf inderdaad waarschijnlijk met een ruime schenking ook een hand gehad heeft in de stichting van de commanderij aan de Hofdijk.

Waar bevonden de door Dirk van Coudenhove geschonken goederen zich dan wel? Een derde mogelijke locatie is de omgeving van Rijnsburg, waar Dirk diverse bezittingen had. In 1240 schonk hij een erf bij de grafelijke eigenkerk van Valkenburg aan de abdij Rijnsburg.¹³⁶ Wellicht speelden Dirks bezittingen daar tevens een rol bij zijn aanwezigheid als getuige bij de verkoop door Ada van Brandenburg aan de abdij van Rijnsburg en de bevestiging daarvan door graaf Willem I in 1205.¹³⁷ Een stuk stroomopwaarts aan de Rijn bij Alphen bezat de Duitse Orde 66 morgen land. Het merendeel hiervan lag in de Steektpolder. Opvallend genoeg werd dit bezit, in ieder geval vanaf het moment dat de pachtboeken in 1365 beginnen te spreken, niet door de nabijgelegen commanderij Leiden beheerd, maar door de landcommanderij. Dit zou een indicatie kunnen zijn voor een verwerving door het Utrechtse huis voordat de Leidse vestiging werd opgericht. Dit vermoeden wordt versterkt door de bepaling van Floris V bij zijn schenking van het patronaatsrecht van de Pieterskerk in 1268, dat het Duitse Huis van Utrecht voortaan geen goederen in of rondom de parochie Leiden meer mocht verwerven.¹³⁸

Nog een aanwijzing voor een vroege verwerving van dit land bij Alphen, en een mogelijke link met Dirk van Coudenhove, is de vermoedelijke voorgeschiedenis ervan. De zuidelijke overwal van de Rijn ten oosten van Alphen is zeer oude cultuurgrond, waar reeds bezittingen van de Utrechtse kerk lagen voordat deze gedurende de hoge middeleeuwen in handen van de graven van Holland kwamen.¹³⁹ De aanwezigheid van een of meerdere domaniale hoven in deze streek is daarom goed mogelijk, maar nooit aangetoond. De omvang van dit bezitscomplex duidt op een grootgrondbezitter. In dat verband is het vermeldenswaardig dat in 1438, toen de Duitse Orde begon met een stapsgewijze uitbreiding van dit bezitscomplex tot 78 morgen in 1453, het *Gravenveld* als belending werd opgegeven.¹⁴⁰ Tevens staat op de kaart van het hoogheemraadschap Rijnland uit 1687 aan de zuidoostkant van Alphen 't Hoff' aangegeven.¹⁴¹ Het land van de Duitse Orde in de Steektpolder lag grofweg tussen beide toponiemen in. Dirk van Coudenhove zou derhalve een gedeelte van een voormalige grafelijke hof in bezit gekregen kunnen hebben van zijn leenheer. Bij gebrek aan meer gegevens blijft dit speculatief en moet ik concluderen dat de schenking van Dirk vermoedelijk een gedeelte betrof van het ordebezit bij Maasland óf bij Alphen.

135 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27.

136 OHZ, nr. 603.

137 OHZ, nrs. 273-274.

138 OSU, nr. 1740.

139 W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998) 15-51.

140 ARDOU, inv.nr. 784.

141 Nationaal Archief, Verzameling binnenlandse kaarten Hingman, 16e-19e eeuw (toegang 4), inv.nr. G.

Hoewel de door Dirk van Coudenhove geschonken goederen dus vermoedelijk niet het gehele goederencomplex aan de Hofdijk betroffen, kan zijn donatie wel verband hebben gehouden met de Maaslandse schenking van Willem II. Dirk was een leenman van de graaf. Hij was bij goederoverdrachten aan de nauw met de gravenfamilie verbonden abdij Rijsenburg betrokken. Het motief voor zijn schenking aan de Duitse Orde is eender met de grafelijke schenking die kort tevoren had plaatsgevonden: verlichting van de zondelast van hemzelf en zijn voorouders. Alles wijst er kortom op dat Dirk met zijn schenking aansluiting zocht bij de memorie van de grafelijke familie door de Duitse Orde. Het is overigens mogelijk dat hij zelf ordebroeder werd. Na zijn schenking komt hij in de bronnen niet meer voor. Aldus speelde, in tegenstelling tot de begunstiging in Utrecht, een militaire expeditie of meer in het algemeen de vechttaak van de orde bij de schenkingen door Hollandse ridders tot dusver geen hoofdrol.

Het militaire kenmerk van de Duitse Orde verschijnt wel op de voorgrond bij de schenkingen in Zeeland door Hendrik van Voorne en Nicolaas van Putten. Het geslacht Voorne was Zeeuws, maar had veel bezittingen en familierelaties in Holland.¹⁴² Wederom hebben we te maken met een quasi-autonome heer van een klein territorium aan de rand van een groter vorstendom. Hendrik was als heer van Voorne een invloedrijk edelman. In de positie van burggraaf van Zeeland was hij een machtige steunpilaar van zijn verwant graaf Willem II van Holland bij diens pogingen om het graafschap Zeeland geheel onder zijn gezag te brengen. In het gebied ten westen van de Schelde, waartoe ook het eiland Walcheren gerekend werd, deelden de Hollandse en Vlaamse graven de landsheerlijke rechten: in een zogeheten *condominium*. Gedurende de dertiende eeuw kwam dit gedeelte van Zeeland steeds meer in de Hollandse invloedssfeer terecht, maar formeel bleef het een Vlaams leen. Toen er in Vlaanderen na het overlijden van gravin Johanna in 1244 een successiestrijd losbarstte tussen de geslachten Dampierre en Avesnes, greep Willem II dit als gelegenheid aan om, gesteund door de Brabantse hertog, van de Vlaamse aanspraken op Zeeland af te komen.¹⁴³ Zo kom ik weer bij de Hollandse graaf uit.

Hendrik van Voorne schonk in april 1245 alle inkomsten uit zijn heergewaden aan de Duitse Orde.¹⁴⁴ Heergewaden waren de afdrachten die leenmannen moesten doen aan hun leenheer bij een leenverheffing, dus wanneer zij een nieuw leengoed of een andere leenheer kregen. Oorspronkelijk ging het om strijdruiting, maar anno 1245 was het veelal een geldelijke betaling geworden. Hiermee voldeed de leenman aan zijn feodale plicht om de leenheer militair bij te staan. Hendrik kan vanwege zijn verwantschap met het huis Holland willen hebben bijdragen aan de promotie van het zielenheil van de grafelijke dynastie middels een schenking aan de orde. Uit de donatie blijkt een dergelijk motief echter niet. Het militaire karakter van heergewaden en het moment van de donatie, tijdens een periode van machtsexpansie van de Hollandse graaf in Zeeland, maken het waarschijnlijker dat Hendrik de militaire spankracht van de Duitse Orde met deze sub-

¹⁴² Het geslacht Voorne komt dan ook voor in zowel de studie van Arie van Steensel over edelen in Zeeland en als in de studie van Antheun Janse over de ridderschap in Holland: A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010) 43, 72, 132, 171, 369; Janse, *Ridderschap in Holland*, 192-193, 209, 231.

¹⁴³ Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 22-24.

¹⁴⁴ OSU, nr. 1031.

stantiële schenking wilde vergroten en daar mogelijk een beroep op heeft willen doen. De connectie met de vechttaak van de Duitse Orde komt voorts tot uitdrukking in de bepaling dat de dominicanen te Utrecht de inkomsten moesten verzamelen. Zij stonden immers bekend als kruistochtpredikers.

De volgende Zeeuwse schenking geschiedde in 1248 door 'Nicolaus de Puteo' ofwel Nicolaas van Putten. Henderikx, Vreenegoor en Jongepier relateren deze donatie aan de prediking voor de kruistocht naar het Heilige Land die in dat jaar van start ging. Tevens zien zij een verband met de strijd van Willem van Holland tegen de Hohenstaufen om het koningschap.¹⁴⁵ Zoals ik in het voorgaande reeds uiteenzette, mochten Nederlanders die een gelofte aflegden voor deelname aan de kruistocht naar het Heilige Land deze vervullen door deel te nemen aan Willems kruistochtexpeditie dichter bij huis. Zeeland nam daarbij een bijzondere rol in. Het conflict over het graafschap bewesten Schelde vormde een belangrijke aanleiding voor Willem om het koningschap te ambiëren. Omdat Vlaanderen gedeeltelijk tot het Duitse Rijk behoorde, was Willem als rooms-koning niet langer slechts leenman van de Vlaamse graaf, maar ook diens leenheer. Dit verschaftte hem enige legitimiteit om de Zeeuwse leenband als ondergeschikt te zien en op te heffen. Na 1247 laaide het conflict om Zeeland bewesten Schelde dan ook gelijk weer op. Op hoofdlijnen raakten de Zeeuwse kwestie en Willems koningschap zo met elkaar verweven. Om de schenking van Nicolaas van Putten beter te begrijpen, is het nodig om meer over hem te weten te komen.

In de expansiepolitiek van de Hollandse graaf waren loyale grensheren zoals Hendrik van Voorne van belang. Het zou goed in mijn verhaal passen indien Nicolaas van Putten geïdentificeerd zou kunnen worden als de gelijknamige (grens)heer van Putten. Deze edelman was een leenman van Hendrik van Voorne en waarschijnlijk ook aan hem verwant. Vermoedelijk is de heerlijkheid Putten in de vroege dertiende eeuw via huwelijken van Voorne afgesplitst. Passend bij deze identificatie is de vermelding in de literatuur van 1248 als het sterfjaar van Nicolaas van Putten, omdat hij daarna niet meer in bronnen voorkomt, maar ook omdat in 1249 Ermegard de schenking van Nicolaas aan de Duitse Orde als zijn weduwe bevestigde.¹⁴⁶ Ten slotte trad Nicolaas vanaf 1236, en vooral vanaf 1243, op als getuige en medezegelaar van oorkonden van de Hollandse graven. In die context is een schenking aan de Duitse Orde goed verklaarbaar.

Toch wegen de argumenten tegen het vermoeden dat het om dezelfde persoon gaat zwaarder. Nicolaas en Ermegard noemden zich bij hun schenkingen burgers van Middelburg. Zoals ik in het vorige hoofdstuk reeds vermeldde over Utrechtse patriciërs, bestond er geen strikte scheiding tussen adel en stedelijk patriciaat. Het is niet uitgesloten dat Nicolaas I, heer van Putten, tevens burger was van Middelburg. Van de edelman Nicolaas zijn echter geen bezittingen op Walcheren bekend. De goederen die het Middelburgse echtpaar aan de Duitse Orde schonk, lagen in Noordmunster, Brigdamme en Buttinge, dus juist wel op dit Zeeuwse eiland. Deze locaties worden genoemd in Ermegards oorkonde. Een gro-

¹⁴⁵ OSU, nr. 1177; Henderikx, Vreenegoor en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse huis in de middeleeuwen', 39.

¹⁴⁶ OSU, nr. 1204; Coenen, *Graafen grafelijkheid*, 77, 79; Uit de bronverwijzingen van Coenen valt op te maken dat hij de Nicolaas die aan de Duitse Orde schonk gelijkgeschakelt met Nicolaas I, heer van Putten. Het register van het OHZ maakt wel een onderscheid.

tere complicatie betreft het zegel dat Nicolaas bij zijn schenking gebruikte. Daarop staat een adelaar afgebeeld, terwijl heer Nicolaas van Putten een wapenzegel hanteerde.¹⁴⁷ Het veranderen van zegel was niet onmogelijk, maar wel ongebruikelijk. Al met al lijkt schenker Nicolaas van Putten niet dezelfde persoon te zijn geweest als de gelijknamige heer van Putten, hoewel dit niet helemaal uitgesloten kan worden. Aannemelijker is het, dat de schenking afkomstig was van een Middelburgs patriciërsehtpaar.

Het zegel van Nicolaas verdient extra aandacht. De adelaar was een symbool van de keizerlijke macht in het Duitse Rijk en kon daarom als steunbetuiging voor Willems koningschap gebruikt worden. De abt van de Middelburgse abdij, die als eerste zegelaar bij de schenking optrad, maakte een vergelijkbaar politiek statement. Op zijn contrazegel vereeuwigde hij in was zijn loyaliteit aan het Hollandse gravenhuis met een klimmende leeuw. De abdij was een trouwe bondgenoot van rooms-koning Willem, die er meerdere keren verbleef en er oorkonden (voor) uitvaardigde.¹⁴⁸

Dit brengt me bij het motief voor de schenking. Nicolaas stelde dat hij zijn roerende en onroerende goederen doneerde aan het Duitse Huis te Utrecht ten behoeve van het Heilige Land. Deze formulering duidt op een kruistochtexpeditie. Een donatie in 1248 vanwege een kruistocht van een supporter van Willem II van Holland, kan zonder twijfel worden gerelateerd aan de kruistochtexpeditie naar Aken en Keizersweerd door de Hollandse graaf. Dat niet de Duitse Orde in het algemeen, maar specifiek de Utrechtse vestiging de ontvangende partij was, onderstreept dit verband. Binnen de orde waren immers de Utrechtse broeders de hoofdbetrokkenen bij Willem kruisvaart. De Zeeuwse begunstiging in de jaren 1240 hield kortom verband met de donaties van de Hollandse grafelijke familie aan het Duitse Huis te Utrecht in het kader van Willem rooms-koningschap.

DE UTRECHTSE KRING VAN DE DUITSE ORDE IN DE PARTES INFERIORES

Nu duidelijk is geworden dat de Utrechtse ordevestiging betrokken was bij goederenoverdrachten aan de Duitse Orde in Holland en Zeeland in de jaren 1240 en 1250, dringt zich de vraag op in hoeverre de vorming van een Utrechtse balije tot die periode teruggaat. De Utrechtse baliejkroniek presenteert 'Anthonis van Ledersake van Pruyssenhagen' als de eerste landcommandeur van Utrecht. In de circa 35 jaar waarin hij deze positie zou hebben bekleed, zou hij niet enkel het Utrechtse convent hebben gebouwd, maar ook de huizen van Middelburg en Schelluinen, evenals de kerken van Maasland en Valkenburg aan de orde hebben gebracht.¹⁴⁹ Of er bij de twee Hollandse kerken al snel een commanderij werd gesticht, of dat deze aanvankelijk vanuit elders werden beheerd, laat de auteur in het midden. Geen twijfel laat hij er daarentegen over bestaan dat er van meet af aan sprake was van een Utrechtse balije met een uiterst succesvol landcommandeur aan het hoofd.

¹⁴⁷ In 1235: Nationaal Archief, Archief van de Heren van Putten en Strijen (toegang 3.19.43), inv.nr. 78; in 1241: HUA, Kapittel van Sint Pieter te Utrecht (toegang 220), inv.nr. 258 (OSU, nr. 975 is hiervan een regest).

¹⁴⁸ E.C. Dijkhof, 'De relatie tussen de grafelijke kanselarij en het Egmondse scriptorium gedurende de dertiende eeuw', in: G.N.M. Vis ed., *De abdij van Egmond: geschreven en beschreven* (Hilversum 2002) 31-57, aldaar 46-47; H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland. Een diplomatische, tekstkritische en historische studie* (Hilversum 1989) 55-56.

¹⁴⁹ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 5v.

De Geer neemt deze visie over en beschrijft hoe Antonius van Printhaghen in Utrecht een convent opbouwde dat het hoofdhuis van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden werd. De schenkingen van Folpert van de Lek en Hendrik van Voorne noemt hij als voorbeelden van de toenemende bezittingen van dit hoofdhuis.¹⁵⁰

Inmiddels is dit beeld sterk achterhaald. De eerste expliciete vermelding van een landcommandeur van Utrecht dateert van 1303.¹⁵¹ In de dertiende eeuw maakte het Utrechtse huis onderdeel uit van een ordeverband dat in bronnen telkens wordt gesitueerd in de *Partes Inferiores* ofwel Lage Landen. Sinds decennia breken historici zich het hoofd over de vragen welke bestuurlijke structuur dit district had, welke huizen ertoe behoorden en hoe de overgang naar meerdere balijen in de Lage Landen verliep. Tumler stelt dat de balijen Biesen, Utrecht, Westfalen en Koblenz zich ontwikkelden vanuit een balije in de *Partes Inferiores*.¹⁵² Limburg nuanceert deze these aan de hand van een lijst met 34 vermeldingen van een hoofd van de Duitse Orde in de Nederlanden. Daaruit leidt hij af dat de Nederlandse ordeprovincie gedurende de dertiende eeuw geleidelijk uit elkaar viel in hoofdzakelijk de twee balijen Biesen en Utrecht. Daarnaast werd uit dit verband de commanderij Welheim overgeheveld naar Westfalen, welke balije zich verder autonoom ontwikkelde. Volgens Limburg behoorde ook Koblenz niet tot *Partes Inferiores*, maar kwam er onder Wouter van Burgtor omstreeks het midden van de dertiende eeuw een soort personele unie tot stand.¹⁵³ Het is mede de verdienste van Limburg dat de complexiteit van de balijevorming in de Nederlanden inzichtelijker is geworden, maar vanwege zijn nadruk op Koblenz en Westfalen worden we hier wat betreft de positie van Utrecht niet veel wijzer van.

Militzer en Arnold, twee vooraanstaande historici op het gebied van de geschiedenis van de Duitse Orde, hebben vervolgens gepoogd een meer alomvattende kijk op de ontwikkeling van het Nederlandse ordedistrict te bieden. Militzer rehabiliteert in zijn boek over de balijevorming in het Duitse Rijk tot op zekere hoogte de zienswijze van Tumler, door niet uit te sluiten dat Koblenz en Westfalen wel degelijk tot de *Partes Inferiores* behoorden. Daarnaast suggereert hij dat de Nederlanden aanvankelijk onder een landcommandeur in Duitsland gevallen kunnen hebben, maar toen dat ambt in 1227 vermoedelijk vacant kwam, zou er een aparte ambtsdrager voor de orde in de Lage Landen aangesteld kunnen zijn. Dit zou bijvoorbeeld gebeurd kunnen zijn door hoogmeester Hermann von Salza tijdens zijn bezoek aan het Duitse rijk. De optie dat de Duitsmeester de *magistri Partium Inferiorum* in het ambt stelde en er dus toch een hiërarchische relatie tussen de twee meesters bestond, sluit Militzer evenwel niet uit.¹⁵⁴

Arnold merkt terecht op dat dergelijke gangbare interpretaties van de ordeprovincie in de Lage Landen een finalistisch karakter hebben. In zijn artikel uit 1997 dat specifiek over de *Partes Inferiores* gaat, suggereert hij dat de Duitsmeester en de meester in de Lage Landen zich naast elkaar en in concurrentie met elkaar ontwikkeld kunnen hebben, zonder dat de latere bestuurlijke structuur van de Duitse Orde vaststond. Gedurende de dertiende

150 De Geer, *Archieven*, XL.

151 Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 492.

152 Tumler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Werken*, 624-630.

153 Limburg, 'Partes inferiores', 259-268.

154 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 55-56.

eeuw breidde de macht van de Duitsmeester zich ten koste van andere landmeesters in het Duitse rijk uit, waardoor uiteindelijk ook de meester in de *Partes Inferiores* het onderpit moest delven.¹⁵⁵

Militzer kiest in latere publicaties een middenweg. Het ordedistrict in de Lage Landen zou eerst in 1228 uit het gezag van de landcommandeur van Duitsland gehaald kunnen zijn, vervolgens een tijdlang een eigen leven hebben geleid, totdat het uit elkaar viel door interne balijevorming en de groeiende macht van de Duitsmeester.¹⁵⁶ Het debat heeft zich kortom toegespitst op ten eerste de hiërarchische verhouding tussen de leidende functionaris in de Lage Landen en de Duitsmeester en ten tweede de vraag onder wie van deze twee meesters de regionale hoofdhuisen van Koblenz en Westfalen behoorden.

De verschillende visies hebben met elkaar gemeen dat ze ervan uitgaan dat de latere balijen Biesen en Utrecht in de eerste helft van de dertiende eeuw een min of meer hecht ordedistrict vormden met Biesen als hoofdhuis. Er wordt in de historiografie nauwelijks aandacht besteed aan de regionale positie van Utrecht in deze periode. Hieraan ligt geen desinteresse ten grondslag, maar een gebrek aan literatuur en onbekendheid met de bronnen. Arnold stelt bijvoorbeeld dat er tussen 1231 en 1274 geen Utrechtse ambtsdrager vermeld wordt, terwijl in deze periode zes keer een overste met naam en tientallen keren zonder naam voorkomt.¹⁵⁷ Militzer beweert ten onrechte dat er tegenstrijdige berichten zijn over de aanvankelijke locatie van het Duitse Huis van Utrecht binnen of buiten de stadsmuren.¹⁵⁸ Wel correct is zijn vertaling van het beeld dat Mol in zijn proefschrift schetst van de eerste drie decennia in het bestaan van de Utrechtse nederzetting.¹⁵⁹ Vanaf de jaren 1260 zou een scheiding der wegen zijn ingezet, mede door de oprichting van aan Utrecht onderhorige huizen.¹⁶⁰ In recenter werk verwoordt Mol dit als de vorming van een bestuurskring binnen het laaglandse ordedistrict.¹⁶¹ Tot omstreeks 1260 zou Utrecht dus integraal onderdeel zijn geweest van de ordeprovincie der *Partes Inferiores*.

Mol constateert echter ook dat Biesen na 1248 in oorkonden voor de Duitse Orde in het bisdom Utrecht niet meer voorkomt en dat sponsors in de Noordelijke Nederlanden zich sindsdien dikwijls richtten tot de Utrechtse broeders. Hij verbindt hier geen conclusies aan wat betreft de datering van het ontstaan van een Utrechtse kring binnen de *Partes Inferiores*. Er is in dit hoofdstuk echter voldoende aanleiding gebleken om dat wel te doen. Ik heb bijvoorbeeld betoogd dat niet 1260, maar de grafelijke schenking in 1241 een keerpunt vormde in de ontwikkeling van het Duitse Huis. Door de goederenexpansie in Holland en Zeeland, kreeg de Utrechtse ordevestiging bovenlokale betekenis.

Om te bepalen in hoeverre de kiem voor de Utrechtse balijevorming in de jaren 1240 werd gelegd is het nodig de kenmerken van een balije te bepalen. Een vastomlijnde definitie van een balije is er echter niet. Wellicht het meest concrete aspect is de aanwezigheid van een landcommandeur. Militzer is hierover zeer stellig:

155 Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor'.

156 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 223-239; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 47-51.

157 Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 190.

158 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 235.

159 Ibidem, 230.

160 Mol, *Friese huizen*, 38-42.

161 Idem, *Vechten, bidden en verplegen*, 190-191.

Da die Urkunden als einzige zeitgenössische Quelle sich nur an Personen richteten, muss aus dem Titel des angesprochenen Ordensbruders auf die entsprechende Institutionen geschlossen werden. Aus diesem Grunde kann erst von einer Ordensprovinz die Rede sein, wenn der Titel eines Landkomturs nachweisbar ist.¹⁶²

Vervolgens spreekt hij dit argument echter tegen: 'natürlich wurde *commendator* ebenfalls für den Landkomtur benutzt.'¹⁶³ Een treffend voorbeeld van de geringe zeggingskracht van de functietitels in deze vroege geschiedenis, is het gebruik van *magister* ter aanduiding van zowel de Duitsmeester in 1248 als van de overste van het Duitse Huis van Utrecht een jaar later.¹⁶⁴ De laatste wisselde bovendien voortdurend van titel. In 1248 was hij *commendator*, in dezelfde oorkonde *preceptor* en daarna dus *magister*. Het jaar daarop noemden de Utrechtse bisschop en domproost hem *preceptor*. Vervolgens heette hij afwisselend *commendator* en *preceptor*.¹⁶⁵ In navolging van Arnold concludeer ik dat de titulatuur in de eerste helft van de dertiende eeuw van ondergeschikt belang was, omdat er nog geen vaste hiërarchische structuur bestond waaraan de betekenis van een titel ontleend kon worden.¹⁶⁶

Zinvoller is het om na te gaan of de commandeur bestuurlijk actief was in andere ordevestigingen dan zijn Utrechtse convent. Het in ontvangst nemen van goederen voor een andere ordevestiging is daarbij het best te traceren. Meester Hendrik van de Duitse Orde in de *Partes Inferiores* nam bijvoorbeeld de schenking van Albert Visser en Fementia aan het nog in aanbouw zijnde Duitse Huis van Utrecht in 1232 aan. Bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243 was eveneens een 'Alberno, magistro de Juncis [Biesen] et Partium Inferiorum domus Teuthonice' aanwezig.¹⁶⁷ Gijsbrecht van Ruwiel doneerde zijn goederen op oudejaarsdag 1248 aan Koenraad van Solms, *preceptor* van de Lage Landen. Het Duitse Huis te Utrecht en de ordebezittingen in Holland maakten destijds kortom integraal deel uit van het ordeverband in de Lage Landen met de hoofdvestiging Biesen, vanwaar bestuurders naar de gebieden boven de Rijn kwamen om goederen in ontvangst te nemen.

Het is opmerkelijk dat Antonius van Printhaghen bij al deze gelegenheden niet wordt genoemd, terwijl hij als Utrechtse commandeur ten minste als getuige verwacht zou mogen worden bij schenkingen die werden gericht aan zijn ordenederzetting. De baliekroniek wil ons doen geloven dat hij vanaf de stichting van het Duitse Huis ongeveer 35 jaar lang commandeur was, maar daar is geen bewijs voor. Er moet natuurlijk wel iemand aan het hoofd van het convent hebben gestaan. Goederenoverdrachten waren echter stevast gericht aan de orde in het algemeen of hooguit de Utrechtse broeders, maar nooit aan hun lokale overste. Telkens kwam een ordefunctionaris uit Biesen de goederen in ont-

162 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 3.

163 Ibidem, 28-29; In latere publicaties neemt Militzer in de context van Koblenz en Marburg aan, dat de titel van landcommandeur niet nodig was om aan het profiel van een landcommandeur te voldoen: Idem, *Von Akkon zur Marienburg*, 285-287; Idem, *Geschichte des Deutschen Ordens*, 56-57.

164 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 29-30.

165 OSU, nrs. 1204, 1208, 1218-1219, 1240, 1267, 1276, 1349-1350, 1365, 1379, 1383, 1390, 1438, 1473-1474, 1476, 1484, 1505, 1510.

166 Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor', 187.

167 De Geer, *Archieven*, nrs. 506-507.

vangst nemen. In 1248 trad *preceptor* Koenraad van Solms voor het laatst in Utrecht op. Bij dezelfde gelegenheid komt Antonius komt voor het eerst in Utrecht voor.¹⁶⁸ Vanaf toen was hij regelmatig de *destinataris*, waarbij hij de ene keer bij zijn naam werd genoemd en de andere keer bij zijn functie van commandeur van het Duitse Huis te Utrecht. De meester van de Nederlanden lijkt zich vanaf toen niet meer met de vestigingen in het bisdom Utrecht bemoeid te hebben. Eerst in de jaren 1280 werd hij weer ingevlogen om het Utrechtse huis bij te staan in een hoog opgelopen conflict over het klooster Bethlehem dat tot de Duitse Orde wenste over te gaan. Het heeft er dus alle schijn van, dat er omstreeks 1248 een overdracht van bevoegdheden vanuit Biesen naar de Utrechtse commandeur plaatsvond.

Dit betekent niet dat het Duitse Huis te Utrecht werd losgeweekt uit het ordedistrict in de *Partes Inferiores*. In dit verband is een suggestie van Mol interessant, namelijk de dirigerende rol van Biesen bij de opstartfase van nieuwe commanderijen in de regio. Antonius kwam uit de Limburgse familie Printhagen. Zijn broer Gerard was in 1248 commandeur van Münster, een jaar later was hij aanwezig in Utrecht met de bijnaam *ledersac*, in 1258 was hij commandeur van Welheim en in de jaren 1260 stond hij aan het roer in Luik en vervolgens in Bernissem. De twee broers waren in Biesen opgeleid en werden vanuit daar naar jonge commanderijen gestuurd om de moeilijke beginjaren te begeleiden.¹⁶⁹ Ongeacht het precieze moment waarop Antonius van Printhagen in Utrecht geïnstalleerd werd, in 1248 of al daarvoor, pas vanaf 1248/1249 werd het Utrechtse convent blijkbaar geschikt geacht om onder zijn leiding op eigen benen te staan.

Hiermee werd Antonius uiteraard nog geen landcommandeur. Enig bestuurlijk optreden buiten zijn eigen convent heb ik immers nog niet aangetoond. Een indicatie in die richting vormen de patronaatsrechten van kerken in Holland. Dirk van Altena schonk in 1220 het personaat van de kerk van Schelluinen aan de Duitse Orde overzee, maar in de praktijk konden priesters onmogelijk vanuit Akko worden benoemd. De commanderij van Biesen zou hiervoor aanvankelijk verantwoordelijk geweest kunnen zijn. De betrokkenheid van de bisschoppelijke rentmeester Everwacker bij de stichting van de ordenedozetting in Schelluinen geeft evenwel blijk van een Utrechtse connectie van meet af aan. Vervolgens is er niets meer over de Duitse Orde in Schelluinen te vernemen totdat er in het pauselijk aflaatprivilege voor de commanderijen Utrecht en Schelluinen in 1248 voor het eerst melding wordt gemaakt van een *domus* van de orde. Hieruit blijkt dat het huis te Schelluinen gelieerd was geraakt aan het convent in Utrecht.

Een vergelijkbare situatie betreft de kerken in Maasland en Valkenburg. Willem II van Holland schonk ze in 1241 niet expliciet aan het Duitse Huis te Utrecht, maar aan de orde in het algemeen.¹⁷⁰ In later tijden was het evenwel de Utrechtse landcommandeur die de pastoors benoemde. Dit deed hij bijvoorbeeld in 1372 voor Maasland.¹⁷¹ In 1382 presenteerde hij de pastoor van de kerk te Valkenburg.¹⁷² De tienden van Maasland en

¹⁶⁸ OSU, nr. 1208.

¹⁶⁹ Mol, *Friese huizen*, 41.

¹⁷⁰ OSU, nr. 969.

¹⁷¹ ARDOU, inv.nr. 2113

¹⁷² ARDOU, inv.nr. 1930.

Valkenburg, die vermoedelijk met de schenking van 1241 zijn meegekomen, stonden in 1366/1367 in het pachtregister van de Utrechtse landcommanderij.¹⁷³ Het is mogelijk dat de commandeur van de ordenederzetting aan de Hofdijk bij Maasland aanvankelijk het patronaatsrecht bezat. Eerder in dit hoofdstuk heb ik echter betoogd dat de commanderij aan de Hofdijk tot voorbij 1270 waarschijnlijk nog niet bestond. De dichtstbijzijnde commanderij vanwaar broeders naar Maasland en Valkenburg kunnen zijn gestuurd om daar als pastoor te dienen, stond in Utrecht.

Een convent dat fungeerde als regionaal centrum van waaruit broeders konden worden heengezonden, kan beschouwd worden als een essentieel criterium van een hoofdvestiging van een balije.¹⁷⁴ De inzet van Antonius en Gerard van Printhaghen vanuit Biesen is hiervan een voorbeeld. Er is geen naam bekend van een broeder die in de eerste helft van de dertiende eeuw vanuit Utrecht naar een kerk in Schelluinen, Valkenburg of Maasland werd overgeplaatst. Wel zijn er enkele namen bekend van Utrechtse broeders die aanwezig waren bij goederenoverdrachten in Holland en Zeeland. Albert Visser, de Utrechtse patriciër die in 1232 een omvangrijke schenking deed aan het in oprichting zijnde Duitse Huis, was vermoedelijk dezelfde persoon als de *Albertus Piscator* die in 1245 getuigde bij de donatie van de Zeeuwse heergewaden door Hendrik van Voorne. Het lijkt er derhalve op, dat Albert was ingegaan op het aanbod om in de orde te treden. Dat kan overigens niet snel na zijn schenking zijn geweest – tenminste niet als ‘volle’ broeder – want in 1238 ontving hij nog goederen als privépersoon.¹⁷⁵ Bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242/1243 waren, naast meester Albernus van de Duitse Orde in de Nederlanden, Gerard en Gijsbrecht van Ruwiel als *fratres* aanwezig. Nicolaas van de Putte richtte zijn schenking van zowel roerende als onroerende goederen in 1248 rechtstreeks aan het Duitse Huis te Utrecht.¹⁷⁶

De Utrechtse broeders verkregen aldus inkomsten uit renten en land in Holland en Zeeland en vermoedelijk werden uit hun midden door de commandeur de pastoors geselecteerd voor de kerken in Holland waarvan de orde het patronaatsrecht bezat. Hoewel het bronnenmateriaal te schaars is om een alomvattend beeld te krijgen, zijn er genoeg aanwijzingen om te concluderen dat er in de jaren 1240 een Utrechtse kring van ordenederzettingen ontstond binnen het ordeverband in de Nederlanden waarvan Biesen vooralsnog het hoofdhuis bleef. Deze ontwikkeling was het gevolg van een reeks schenkingen in Holland en Zeeland aan de Utrechtse broeders en de daarmee samenhangende patronageband tussen het Duitse Huis en graaf Willem II van Holland. Deze patronage ontstond vanuit devote motieven van de graaf en zijn familie, maar raakte door de kruistochtexpeditie van Willem naar Aken in 1247-1248 verbonden met de begunstiging vanuit de Utrechtse ridderschap. Hierdoor ontstond een dynamiek die de goederenverwerving van het Duitse Huis tot in de vroege veertiende eeuw sterk zou beïnvloeden.

173 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1r.

174 Mol, *Friese huizen*, 65.

175 Huiting, *Domeinen in beweging*, 334.

176 ARDOU, inv.nr. 2219.